

334.73

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ С. МАРКОВИЧА III

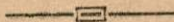
OEUVRES COMPLÈTES DE S. MARKOVITCH. III.

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ТРЕЋА

Наше удруживање.
—
Друштвена и политичка
борба у Европи.

Издање и редакција
Одбора за издавање цел. дела Св. Марковића

Издавачка Књижарница
РАЈКОВИЋА И ЋУКОВИЋА
Београд—Теразије

Београд 1921 - Штампарија «Давидовић»

S. MARKOVITCH'S SAEMTLICHE WERKE. III.

327, 32(497.11)
SAVEZNO IZVRŠNO VEĆE
CENTAR ZA INFORMACIONU I
DOKUMENTACIONU DELATNOST

Iny. br. 1427

SIGN. _____

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ТРЕЋА

Издање и редакција

Одбора за издавање целокупних дела
Св. Марковића

Издавачка Књижарница
РАЈКОВИЋА И ЋУКОВИЋА
Београд—Теразије

НАШЕ УДРУЖИВАЊЕ.

Има више страна са којих би требало говорити о нашем удруживању. Нама треба да знамо:

Какве су наше дружине и каквом су потребом изазване?

Како су оне удешене и колико одговарају потреби, ради које су установљене?

Какав значај имају наше дружине за нашу народну привреду у опште?

Сва ова питања тичу се управо више самог начела, основе, на коме су дружине подигнуте. Кад би одговорили на сва та три питања, онда би видели, шта можемо очекивати од нашег удруживања, у каквом правцу треба да се развијају ове дружине, које постоје и да се подижу нове, које би биле потребне.

Али нама није то довољно. Осим ове опште потребе ми морамо имати у виду **друге** неке практичне цељи. Свакоме, који је имао ближи додир са нашим дружинама,

Inv. br.
38573

познато је, какве тегобе постоје да се нека дружина организује, да ради. Веома је лако написати целе књиге «о удруживању», али је веома тешко сакупити живе људе, уредити њихове одношаје, одредити начин радње, једном речи: све тако удесити, да дружина ради онај посао, због кога се сакупила, а да сви чланови дружине буду задовољни својим послом и својом наградом. То се особито примећавало код наших занатлиских дружина, где радници одиста заједнички раде као једна дружина.

По унутрашњости веома често било је воље и говора да се подигне ова или она дружина, банка, штедионица и. т. д. али много пута није могло ништа да се оствари само с тога: што није било људи, који би могли да напишу проста правила (статут) за радњу, а камо ли што друго.

Према цели, коју је »Раденик« поставио, ми ћемо у овим чланцима показати и општи значај и правац нашег удруживања и практичну организацију радње појединих дружина. А држаћемо се у нашем излагању онаквог реда, који нам буде најудеснији. Ну, пре него што пређемо на само разматрање наших дружина, морамо да покажемо на неке карактерне појаве у нашем удруживању.

На први поглед примећавало у нашем удруживању два различита правца.

На једној страни видимо, да се удружују људи са капиталом и радом, а главна им је цель, да заједнички раде — производе.

То су радничке, произвођачке дружине. Такве су све наше занатлиске за друге.

На другој страни видимо, да се удружују само капитали за већа индустријална, кредитна или трговачка предузећа.

Међу овим дружинама има опет разлике. Једне су основане на акцијама а друге су подигнуте месечним улозима.

По цели и радњи акционарске дружине могу се поделити на: 1. **Индустријске**, као: I-ва београдска заједница, абациска дружина, пиварска дружина и жељезничко друштво у Пожаревцу; 2. **Кредитне** дружине: I-ва српска банка, кредитни завод и смедеревска банка.

На послетку две дружине, које су подигнуте месечним улозима: »Нада« и »Потрошња« са свим се разликују и по своме склопу и по цели, коју теже да достигну. »Нада« управо стоји ближе акционарским трговачким дружинама, а »Потрошња« има у неколико изузетан положај.

Ну ово је све спољња подела. Из ње се не може још видети, каква је разлика између једних и других. За нас је много важнија подела унутрашња: потреба, која је једне, а која друге дружине изазвала и циљ, коју једне и друге мисле да достигну. Ми ћемо то показати у идућем чланку. Сад смо хтели само да обратимо пажњу читалаца на ту појаву, која одма пада у очи.

I.

Произвођачке дружине. Као што смо казали, ово су дружине где су чланови удружили свој капитал и рад, да **заједнички раде и производе.**

Све произвођачке дружине у исто време су и занатлиске дружине, али њих ваља добро разликовати од оних дружина, које су само **по имену** занатлиске, као н. пр. «Абаџиска дружина.» Ово је дружина само по капиталу, јер њени чланови имају извесан број акција, а нико од њих није обавезан да **ради занат абаџиски** у друштвеној радионици. Према томе члан абаџиске дружине могао би бити и сваки други грађанин, који није абаџија, само ако уложи свој капитал у акције те дружине. Ово наводимо само ради примера.

Карактерна црта код произвођачких дружина је дакле та: да сви чланови **заједнички раде.** Њима је капитал само оруђе за производњу, а главни је учасник у производњи њихов сопствени рад.

Оваквих дружина има неколико у Београду, у унутрашњости Србије није позната ни једна, а код Срба у Аустро-Угарској знамо да је постојала **кабаничарска задруга** у Панчеву, и да се спремају «кројачка дружина» у Новом-Саду и «коларска дружина» у Панчеву.

Потреба, која изазива удружење занатлија, веома је јасна и очигледна, чим се само

мало загледа у садањи положај наших занатлија и њихову скорошњу прошлост.

Са развитком и намножавањем људства иде упоредо скупоћа ране, огрева и обиталишта, и у опште скупоћа свију сировина. То је закон; и то је један узрок, који притискује малог занатлију, који сам или са неколико «момака» ради свој занат.

С друге стране иде упоредо **власт капитала над радом.** Материјал, који занација прерађује, било то гвожђе или дрво или кожа или друго што, у рукама је **капиталиста.** Овај купује ове материјале од произвођача, он зна пијаце, где се ти материјали најјевтиније продају, и зна путове, којим најјевтиније долазе и, што је најглавније, он има **капитала, да купи те материјале у већој количини** а, разуме се, **по јевтинијој цени.** Мали занатлија то није кадар већ је принуђен да купује материјал за израду од капиталисте и овоме да даје проценте и добит трговачку која је вазда већа него зарада занатлијска. Ово је други узрок, који притискује занатлију.

Трећи је узрок, који притискује занатлију, конкуренција страних фабрика (у којим занатима постоји фабрична производња). Свуда где је уведена производња у великом размеру, ту је много радника у једној радионици за истим послом, ту је посао у самој радионици подељен, те сваки радник врши само један, најпростији посао и тиме

сваки радник производи много више, ну што би појединце произвео; ту се штеди у згради (или кирији дућанској), у огреву и осветлењу дућанском; ту се штеди у материјалу, јер се ту свако парче може да употреби, који би код малог занатлије пропало неупотребљено; ту се могу да примене усавршенији алати, да се употреби снага воде или паре место човекове снаге и т. д. На послетку у великој производњи материјал за израду купује се непосредно од произвођача (или бар потребује мање посредника) и само на томе уштеди се толико, са колико би се многи трговац обогатио. Сви услови (а може бити и других, којих се не сећамо) чине, те је фабрична производња много јевтинија него занатлијска.

Познато је, да је фабрична производња утукла много наше занате, додуше не само својом јевтином, већ, што је тако исто важно, својом каквоћом. Да споменемо само наше ткаче, лончаре, табакџије и мутавџије. Да су они знали шта их очекује, па да су се удружили још пре двајестину година, али не само да раде «као што су им стари радили», већ да су шиљали своју омладину у страни свет, да изучи те занате у савршенијем виду, да уведу савршенији алате и машине, па да су то све применили код своје куће — они би подигли **мануфактурну, велику производњу**, која је и на западу претходила великој фабрич-

ној индустрији. Они би васпитали колено способних радника и данас би се фабрична индустрија сама развијала из првобитних занатлијских задруга. Они то нису знали и њих је збрисала страна индустрија. Данас ми хоћемо да дижемо «индустрију», а немамо радника, што је још теже набавити него и капитал.

Овај страшни конкурент, страна фабрична производња, притискивала је страшно и све друге занате, с којима је била на једном пољу. До душе има таквих заната, који сами по себи нису тако подложни ударцу фабрика. На пр. фабрикант у својој радионици не може баш да изради ципелу за извесну ногу или капут за извесна леђа, или врата за извесну кућу. Ту решавају особити размери, укус и друге околности, које треба најпре знати, па тек по њима израдити производ. С тога такви занати као: обућарски, кројачки, столарски, браварски и други слични, нису могли да буду поништени страним фабрикатима. Али они су опет морали трпети велике назгоде од свију оних узрока, што смо их наређали. Уз то је још долазила конкуренција између њих самих. Сваки је од њих морао да ради што јевтиније, да му не би други преотео посао.

Тако је сиромашни мали занатлија био с једне стране у зависности од капиталисте, од кога је куповао материјал, а с друге стране од муштерије, којој је продавао свој

израђени еспап. Што су ови започињали, то је завршивала скупоћа свију срестава за живљење и мали занација био је осуђен да живи «од данас до сутра,» да се непрестано мучи и страхује од своје неизвесне будућности. Још ако је занатлија «оптерећен» породицом (што богаташ зове «благословом») ако му се ко у породици разболи и, што је најгоре, ако се он сам разболе, онда је задуживање и пропадање неизбежно.

Ето какви су узроци покренули наше занатлије да се удружују. То је исказано скоро у свима статутима занатлијских дружина на првом месту. «Ми потписани удружујемо свој рад и капитал, да заједничким радом **осигурамо себе и своје породице.**» Занатлије су разумеле своје потребе.

Ну до сад видимо веома мало њих, који су схватили потребу и корист удружења. Остали већином мисле да су «слободнији» кад «сами за себе» раде, него да су обвезни да раде у дружини. Они ће доцније увидети своју погрешку. Велика производња отераће их пре или после са занатлиског поља и они, који не буду имали «капитала» да постану трговци и шпекуланти (што обично раде наше занатлије, кад пропадну у занату), постаће надничари. Али и оне занатлије, који су се скупили у дружине, неће много прокопсати, ако остану само «мале занатлије» скупљене у једну велику радионицу. До душе, они могу сатирати конкуренцијом поједине

мале занатлије, јер имају јевтинију кирију (мање дуђана), јевтинији огрев, осветлење, код њих је посао боље подељен, могу купити већу количину еспапа и т. д. Све то даје им већу могућност да се одрже, но кад би радили појединце. Али против велике фабричне производње неће се ни они одржати. Њима је нужно, дакле, да се тако организују, како би непрекидно развијали и увећавали своју дружину и како би сами у својим радионицама увели фабрични начин производње (у оним радњама, где је могуће њу применити).

Оволико о потреби и цели занатлијских дружина. Сад ћемо говорити о њиховој организацији и условима, који треба да се створе, да би могли наше дружине напредовати.

Скlop је код свију готово један исти: у свакој дружини сви се чланови удружују са **једнаким улогом**, т. ј. определи се одсеком сума, коју сваки члан треба да унесе при ступању у дружину, било у алату било у новцу. Ако би ко унео више, дружина по договору решава колики интерес да даје на овај вишак од капитала. Било је примера у нашим дружинама, да су оне примиле и такве чланове, који нису унели одређени улог. За те случајеве није било прописаног правила, али се понајвише упражњавало, да је тај члан плаћао дружини интерес на онај мањак, што га је имао да унесе, а

при рачунима од добити, што би долазило на таквог члана, један део употребљавао се да попуњава недостатак у његовом улогу. Пред својим поверитељима дружина одговара само **друштвеним** имањем. Из приватних имања појединих чланова нико се не може наплатити за дуг дружине.

По капиталу дакле, све су занатлиске дружине уређене као прости ортаклуци. Шта више у простим ортаклцима чланови су по капиталу још ближе везани, јер су одговорни својим приватним имањем за своју радњу. Код нас чланови једне дружине још нису тако блиски један другоме и нису узети за ствар своје дружине, као што би требало да су. Разуме се, кад би чланови одговарали и својим приватним имањем за радњу дружине, онда би они боље пазили и радили, да дружинска радња напредује; тада поједини чланови не би због ситних препрека иступали из дружине, јер би се сви старали, да до тога не дође. Управо, кад би сви чланови били у неку руку материјално везани једни с другим и ван дружинске радње, они би се старали да боље један другог познају, управо, да се опријатеље између себе, а цела радња била би им више на срцу. Дружина би имала много јачи темељ за свој опстанак, што је тако исто важно за напредак дружине, — дружина би имала много већи кредит, но што би га имала без тога. Што се до сада није увела

ова заједничка одговорност чланова за радњу дружине, узрок је: што при ступању у дружину сви чланови ступају с неком зебњом и неповерењем да ће дружина напредовати. Сваки се боји, да буде сувише везан за дружину. Овако поједини члан ризикује само својим улогом. Зато се код наших дружина дешава, да чланови због најмањих препрека — понајвише свађа — остављају дружину. Кад би међу члановима постојала ова тешња веза и одговорност, они не би могли тако лако отпустити поједине чланове из дружине, а у исто време морали би више да пазе, да се уклоне из дружине сви узроци, који би изазвали поједине да остављају дружину. Ни један члан не треба да мисли, да он чини милостињу другоме, што јамчи својим приватним имањем и да је имућнији од другог. Сваки треба да зна, да што је слога и узајамна веза међу члановима већа и дружина ће бити сталнија и цела радња напреднија, а то је корист сваког појединог члана.

Но овај одношај у капиталу, што постоји код наших дружина, није тако штетан по радњу друштвену, као што је од штете неуређеност рада и награде у радњи.

Код свију наших дружина у статутима није одређено:

Прво, како се мери рад појединог члана, већ се просто вели, да ће сви радити заједнички и да ће сваки радити све послове, **на** које буде одређен. Овде се претпо-

стављало, да ће сваки радити савесно онолико, колико год може. Награда је била одређивана једнака за све; сваки је примао одсеком неку суму за месечно издржавање, а добит, која би се показала при склапању рачуна, делила се подједнако. Све наше занатлијске дружине уређене су на овом начелу, и код свих њих **у почетку**, док је трајало одушевљење, ишло је не може бити боље. Сви су радили са највећом вољом и нико никоме није могао пребацити, да се намерно извлачи из посла. Код неких дружина доцније се видело, да су неки чланови способнији, па су радили више но други, или им је посао био боље израђен но код других — све је то изазвало код њих незадовољство: «што да један издире за другог». Чланови су заборавили, да су они баш за то дошли у дружину да раде **сви за једнога а један за све**. У сваком скупу људи мора бити различитих способности. Разуме се, зарада појединих може бити већа или мања, али је корист, коју сваки поједини има од самог удружења толико већа, но што је корист од личне преваге појединца, да сваки појединац треба да жртвује своју превагу над другим зарад опстанка дружине. Наше занатлије већином не увиђају ту потребу. Уз то је дошло још једно зло: **код свију дружина** појавила се једна иста, стара а позната мана човекова: жеља да се извуче из посла и да други ради за њега.

До душе, та мана није се појавила код свију чланова већ код појединих, али то је морало изазвати од других пребацивања и свађе, у којима се губи време некорисно и што је најгоре — раздружују и цепају сви чланови између себе, а тиме се поткопава и поништава главни, морални темељ дружине: братска љубав и узајамност међу члановима. Уређење рада у дружини и према томе издавање награде за рад управо је најважније питање у целом дружинском устројству. Ако дружина плаћа сваком члану одсеком, а међу тим чланови толико не зарађују, разуме се, да ће чланови појести готовину и упропастити дружину. За то се у дружинама почело уводити плаћање по заради, што се зове: «на парче». Т. ј. сваком члану плаћа се од комада, као што се плаћа обичном раднику (или нешто више), а само чиста добит дели се подједнако између чланова. Овакво уређење даје више сигурности дружини да неће плаћати за нерадњу ни једном члану. Али и ово је уређење нашло препреке с друге стране. Неки чланови дружине, који су лошији радници а имају фамилије, противе се томе плаћању на зараду, јер не могу да изађу на крај, да се издржавају са својом породицом. Док су они радили оделито као мајстори, они су имали по неколико момака уза се. Разуме се, да им је месечни приход био већи, но кад су остављени да живе сами од своје личне зараде или

управо од своје наднице јер и њихов се део зараде задржава у општи приход. У дружинској радионици до душе има прихода осим ове наднице, али тај приход иде на увећавање дружинског капитала. Али ова незгода може се обихити тиме, да се плата за рад толико повиси на сваком послу, како би вредан радник могао заслужити пристojно издржавање. У крајњем случају могла би дружина, изузетно дозволити својим члановима, који су породицом оптерећени, да осим редовне плате за рад узимљу унапред, на рачун општег прихода, колико им буде нужно да покрију своје домаће расходе.

Но већином ово не ће бити нужно. Довољно је, да се само одреди довољно висока плата за рад, како би човек с породицом могао пристojно живети од своје зараде. Друга је незгода, (која постоји у оба случаја т. ј. и кад се плаћа на парче и кад се плаћа одсеком) та: што неки чланови кад зараде колико им треба за живљење, онда престају да раде. Ово је за дружину велика штета, јер дружина има и других заједничких трошкова осим издржавања појединих породица; и ако чланови не зараде недељно или месечно толико, да се могу покрити сви расходи за то време, онда дружина долази у опасност да пропадне. Ово се одиста дешавало у неким дружинама. Оне су одређивале, у које време мора сваки да

је у радионици и докле и колико комада мора сваки да изради. Ко одређен број није израдио, плаћао је дружини за сваки неурађен комад извесну суму, коју је дружина одредила. Ове казне, као и сваке казне, већином промашују своју цел. Члан, који није урадио, колико је требао да уради, већ тог месеца има мање за своје издржавање, па ако му се још од зараде одбије глоба, онда он мора да се ували у дуг да тај месец проживи. Разуме се, да ће такав члан сматрати чланове, који су га на то осудили, као непријатеље, бар што не кажу имаће «пик» да се и он другоме свети чим било, а отуда се одма порађају свађе и штете за дружину. Ове би казне биле може бити блажије, да се члану одбија од капитала и да се овај одбијени део рачуна у «резервни фонд», од кога опет има асне цела дружина. Али опет казна остаје казна, дружини је — дакле свима члановима — и интересу, да се то не догађа.

На част наших дружина, бар оних које ми познајемо, имамо да кажемо, да личне свађе, псовке и у опште неуредности у радионицама постају све ређе и на сву прилику скорим временом ишчезнуће са свим. Заједнички рад и боље познанство учиниће да ишчезну и остаде препреке, које сада још по некад заустављају правилну радњу у радионицама. Но да се вратимо на организацију. За боље уређење наших дружина нужно је, према свему што смо до сад казали:

1) Да сви чланови буду заједнички, својим приватним и друштвеним имањем, одговорни бар за оне суме или еспапе, које на менице крећу. Ово ће им прибавити већи кредит и везаће их, да боље пазе на свој рад.

2) Да се рад одређује на парче и да се за плату рада одређује таква сума, како би чланови са породицама могли да живе.

3) Да се одреди најмањи број, колико сваки члан мора да изради — према потребама дружине.

4) Да се казне колико је већма могуће избегавеју.

Сад ћемо прећи на једну веома важну страну у организацији дружина а то је, одношај радника — мајстора — који су чланови дружине, спрам најамника као што су калфе и шегрти.

Напред смо показали како наше занатлиске задруге имају велики морални недостатак, а то је: што међу члановима нису развијена братства и узајамности. Чланови су већином онако исто себични у својим интересима, онако подозриви и неповерљиви један спрам другога, као што су навикли у својим радионицама, док су сваки за себе радили. Ово је главни узрок, који изазива раздор у нашим дружинама и не може се отклонити, док се свест код нашег радничког света не развије; док саме занатлије не увиде, да су њих себичност и супарништво убијали, док

су радили сваки за себе и да ће им то дружине распрштати.

Ова иста мана, себичност, пренешена из приватних радионица, опажа се у одношајима између мајстора и »млађих« у дружинама. Пре кратког времена у једној овдашњој дружини све су калфе одједаред оставили посао, **јер им је била сувише мала надница.** У истој дружини радило се на парче и за свако парче плаћало се тако мало, да је најбољи радник једва могао да заслужи 10 гроша дневно! У другим дружинама, до душе, ово се није догађало, али се редовно догађа нешто, што није ни мало боље. То је онај вечити раденички »блау-монтаг« т. ј. навика, да калфа оно што преко недеље заради, у недељу пропије, па у понедељак а често чак и у уторак »тера мамурлук«.

Често кад је највећи посао у радионицама, калфе имају свој »блау-монтаг.« Ова навика распростра се свуда, што је то тако »примљено« да калфа не мисли о себи и о својој будућности, т. ј. што је несвестан, па не уме да мисли о себи. До душе, било је воље бар код једне наше дружине, да измени ову шкодљиву навик у код својих млађих. Иста дружина изабрала је прави пут, па је хтела да сама **изобрази своје шегрте,** да их спреми за ваљане раднике, да их као калфе заинтересује за свој посао, а доцније кад буду спремни да сами постану задругари исте радње. За ту целу иста дружина хтела

је да отвори школу за шегрте, али по нашем уставу то се не може учинити без «одобрења власти», а наш министар просвете још до сад није нашао за добро да дозволи, да се оствари поменута школа за шегрте.

Ми радо спомињемо овај изузетак код ове дружине, који заслужује сваку хвалу, али у опште морамо да кажемо: да су одношаји између мајстора и млађих код наших дружина на веома погрешном начелу. У опште види се тежња код наших дружина, да што већма **органичи број својих чланова, а да увећају број радника, који раде на надницу.** Другим речима: све наше дружине теже на то, да се преобрате у шпекулантске компаније, где су чланови удружени по капиталу. У таквим дружинама чланови не морају да раде и већином не раде лично ништа, већ им раде надничари. Такав идеал од прилике имају наше дружине пред очима. Очеvidно они заборављају нешто, што су још до јуче знали, а то је: чланови наших занатлијских задруга већином су били најсиромашнији у своме занату, сиротиња их је управо натерала те су се здружили; здруженом снагом они могу да конкуришу свима појединим капиталистима и занатлијама, јер **имају много већи капитал, него што га имају целе дружине истог заната,** али који раде туђом — најамничком снагом. Наше занатлије кад су ступиле у задруге, знали су да је њихова главна

снага у томе, што су они удружили свој рад, што **сами раде, и за себе раде.** Ово они треба вазда и да имају на уму. Чим се радничке задруге претворе у капиталистичне задруге, оне ће бити у онаком истом положају, као што поједине капиталисте. Оне се могу у извесним приликама обогатити, али могу и пасти под ударцима конкуренције, особито, ако се саме капиталисте удруже. То је једно. С друге стране могу се против њих подићи **праве радничке задруге** и те ће против њих сигурно одржати конкуренцију, као што данас оне саме могу да одрже конкуренцију појединим капиталистима.

Из свега, што рекосмо о одношајима чланова и најамника, излази овакав закључак: постојанство и напредак свију дружина изискује, да сви чланови осећају потпуно узajамност својих интереса и да се дружине **шире и разграђавају поглавито постојаним увеличавањем броја својих чланова,** а не умножавањем најамника. Спрам најамника треба да су дружине правичне, да у њима задобију будуће пријатеље и **задругаре,** а не будуће супарнике.

Ових начела треба да се држе наше дружине, нарочито при разграђавању и увеличавању своје радње у месту и оснивању филијала на страни. На овај начин сваки ће имати мању али **сигурну** асну, конкуренција је борба, а у свакој борби познато је: «да батина има два краја.»

У економској радњи то је правило, да од 10 један постаје богат, а остали 9 иду у толико ниже у колико онај један иде више.

На ово обраћамо особиту пажњу наших занатлија, јер се код њих у последње време учестало са «отпуштањем» чланова из дружине. Ово је за наше дружине, које су још младе и са малим капиталом, веома шкољиво, јер им поткопава кредит код страног света, који им је кредит веома потребан.

После начела о уређењу рада и награде у дружини, важно је начело на коме је уређена управа удружине. У нашим дружинама до сада управу је вршио одбор из неколико лица (према потреби) а без директора. Одбор је биран већином гласова и радио је само оно, на што је скупштином дружинском био овлашћен, под непосредном контролом дружинском. У дружини, где су сви чланови под једним кровом, ова је управа и контрола са свим могућа, удесна и на пракци се ова дружинска самоуправа потпуно оправдала. Одборници немају никакву особиту плату за свој рад, већ раде као и сви остали чланови. Само они чланови, који због дружинских послова ван радионице не би могли да раде у радионици, добијају одсечну плату.

Одборници се могу променити у свако доба. Узгред још примећујемо, да се сви спорови међу члановима «суде» на дружинским скуповима, који тај посао врше бес-

платно. То је жива слика потоњег целокупног друштвеног уређења.

Ми смо показали основна начела, на којима су основане наше занатлиске дружине; показали смо мане, које у њима постоје, што смо их за ово кратко време нашим искуством дознали. Они пријатељи радничког света, који би хтели да се приме учешћа у организацији рада код нас, могу по овим начелима удесити правила за сваку занатлиску задругу у своме месту према својим потребама.

У овоме излагању нарочито смо испустили једну веома важну страну, а то је: питање о кредиту, који је за занатлије веома нуждан. Ми смо то оставили да кажемо приликом, кад будемо говорили о нашим кредитним удружењима.

Тако исто не говорисмо ништа о значају занатлиских задруга по нашу привреду у опште. То остављамо на послетку кад свршимо преглед о нашем удруживању. Сада прелазимо на друге дружине и на реду је:

II

Потрошачка дружина. По самом имену види се, да ова дружина има са свим другу цел, но што имају произвађачке занатлиске дружине, о којима смо раније говорили. Потрошачкој дружини цел је да набавља свакидање потребе човекове, као: рану, огрев,

а често одело, обућу и друге кућевне потребе у већој количини, како би свакога појединца стале јевтиније. То је целу свију дружина ове врсте са гледишта чланова, који састављају дружину. Познато је свакоме без даљег објашњавања, да кад се еспап купује у већој количини, стаје јевтиније, но кад се купује на мало. Али да се достигне ова целу, није баш потребно организовати засебну радњу и отворати своје дућане, већ је довољно само да се удруже више њих који желе извесне еспапне да купују заједно. Заиста, на западу има потрошачких дружина, основани на том начелу. Више чланова саставе дружину па начине уговор са овим или оним трговцем, да дружини даје еспап по спуштеној цени. Разуме се да сваки овакав набављач пристаје на то, кад само зна, да има извесан број сигурних муштерија. Овакве дружине састављају на западу нарочито сиромашне радничке класе, које и кад би хтеле не би имале срестава да створе свој дућан.

Ове дружине су веома удесне да постигну своју главну целу, те да и најсиромашнијем члану набаве еспап по јевтинијој цени, што код њих члан није обавезан да даје готово никакав улог. Али ове дружине у исто време служе, да се поједини продавци несразмерно богате, да потуку конкуренцијом своје противнике, а после кад остану без конкурента да опет продају еспапе са онаким процентом, који је њима повољан. Главна је целу ових

дружина дакле промашена. Дружина би желела, да цену најпречих кућевних потреба одређују потрошачи, а овамо она би подигла једног богаташа, потукла би његове конкуренте и на тај начин дошла би још у већу зависност од богаташа, но што је пређе била.

Из ових разлога свуда, где је могуће, потрошачке дружине оснивају своје сопствене дућане. На тај начин сва асна, коју би вукао приватан капиталиста, остаје самој дружини — па ма како мала била ова асна. Потрошачке дружине, које отварају своје радње, имају двојаку целу: прво, да набављају добар и јевтин еспап својим члановима са тачном мером и то је управо целу, коју имају сами чланови и ради које су се скупили у дружину; друго, да уједини потрошаче, да купујући из једног свог дућана по могућству умање број посредника између произвођача и трошача. Прва је целу лична, а друга се тиче целог економског строја народног. Кад би се сви трошачи на тај начин сјединили, онда би посредници (садањи трговци) били сведени на најмањи број, а њихова добит на најмању меру, коју може имати прост набављач, који зависи од самих потрошача. У овом погледу потрошачке дружине са својом радњом далеко надмашују онаке дружине, које праве уговоре са туђом радњом.

Кад се овако схвати значај потрошачке дружине, онда је очевидно, да је она нужна

не само онде, где има много сиротиње, и гомили која не може да добије добар еспап; већ да је та установа нужна свуда, где год се хоће да стане на пут ситничарском трговању и растурању радничке снаге. Ми у томе идемо много даље но обичне потрошачке дружине. Ми би желели да саме наше општине, нарочито по селима, општинским средствима отварају дућане и да у њима продају члановима општине еспапе по истим условима као и потрошачке дружине. На тај би се начин отварало само онолико дућана и употребљавало би се само онолико руку за ситничарску продају, колико је одиста нужно. На тај начин, народ би уштедио грдни материјал у зградама, алатима и другом капиталу, који узалуд пропада, а тако исто уштедио би се огроман број радничких руку.

Има неких моралиста, који одмах вичу да је себично и непоштено упропаштавати данашње бакале, одузимати целим породицама средства за живот и т. д. Ови су се разлози заиста подизали против потрошачке дружине у «Трговачком Гласнику». Овде је баш на месту да претресемо овај ђифтински морал.

Да почнемо упоређивањем. Рецимо, да се у Србији постигла потреба, да се реформишу све струке нашег чиновништва, да се број чиновника смањи и на тај начин да се умање издаци на чиновништво. Нема сумње, да би на оваку реформу пристали и бакали

београдски, јер би то сигурно понело, да се порез умањи. Али сада настају тешкоће. Чиновници, који остану непотребни за службу, рецимо, пензионираће се «по годинама службе» или на који други начин. Но пензије су обично мање од плате а породице се често увећавају, цене за живот постају скупље, услед тога неки баш не могу од пензије да живе, јер се пензија не увећава. Чиновник није ништа научио да ради ван своје службе — његова је породица у крајњој сиротињи. Хоће ли који бакалин или у опште неки грађанин поделити с њим своје приходе?

Може бити да би ко жртвовао нешто из **милосрђа**, али нико то неби радио из начела, да му је то **дужност**. Па тако ми видимо да се дешава постојано у друштву. Наши бакали доносе одавно лонце, тестије и друго земљано посуђе са запада. Они су својом трговином **угушили лончарски занат** у Србији. Они су гледали само на своју добит, а нису мислили ни на породице оних лончара, који остајаху све више без посла и хлеба и морадоше да траже друге радње; нити су мислили, да они тиме гуше индустрију у Србији. Ово наводимо само ради примера. Сличних примера могли би показати сијасет. У друштву, у коме ми живимо, сваки гледа да ухвати онај посао који му доноси више асне, не обзирајући се ни мало, хоће ли то коме отети хлеб или не. Само кад се деси обратно, те се нама хлеб оду-

зима, ми подижемо вику, да је то себичност, непатриотичност и т. д. То је ђифтински морал. Он се позивље на човечност само онда, када се тиче нечијих ђепова. Али прави морал захтева, да друштво вазда води рачун о сваком свом члану, да се један брине за све, а сви за једнога — да поштен човек може наћи посла у друштву и да сваки може **зарадити** толико, колико му је нужно за живот. Кад би се усвојио овакав морал у друштву, као што га ми проповедамо, онда ни један члан не би имао узрока да се плаши од усавршавања производње или обрта. Јер сваки би знао, да ће га друштво помоћи у невољи ма у којој радњи. На против док је друштво основано на конкуренцији — на узајамном отимању зараде — природно је сасвим, да мора бити људи без хлеба, или бар оних, који стрепе за свој хлеб. Према овоме сва пребацивања, што се чине дружини за потрошњу, као да је она установљена из себичности, само да оштети бакале београдске — немају никаква смисла. Она је основана на оном **истом моралном темељу**, на коме су основане све радње у данашњем економском поретку. Ако она оставља кога без хлеба, онда је по нашем схватању дужност свију грађана, (а не само оснивача потрошње) да се старају, како ће се њима помоћи. А разуме се, да је за сада најпречи и најпоузданији лек, да се одма сами капитали бакалски што више

пренесу у индустријална предузећа, као што заиста бакали и раде оснивајући фабрику за палидрвца.

Сасвим је друга ствар, да ли сама потрошачка дружина одиста приноси вајду члановима и друштву у чијој је средини подигнута. То зависи од устројства саме дружине и од способности управе.

Устројство дружине за потрошњу показано је у њеним штатутима, који су изнесени на јавност. Из штатута се види, да се овом дружином ишло поглавито на то, да се што више асне они, који троше, а не они, који улажу капитал. Капиталу није одређен никакав сталан интерес, већ му се даје половина од чисте добити и то, пошто се од целокупне добити одбије четвртина за резервни фонд. Да би сваки и најмањи капитал могао ући у заједнisku радњу, одређени су најмањи улози од 5 гроша месечно. Многи мисле да су ови улози за Београд сувише мали »јер ми немамо простаријата.« Из општинских спискова могли би се уверити, да близу 2000 пореских глава нису у стању да измире грађански порез од 6 талира годишње. Ето шта значи: «ми немамо сиротиње!» При свем том, што су улози за потрошачку дружину веома мали и што у Београду има веома много сиротиње, учесници су потрошње већином људи ммућнији, а поглавито чиновници. Узрок је томе главни тај, што сиромашнија класа не

може да се из књига и новина увери о користи ове или оне установе из најпростијег узрока: она већином ништа не чита. Она, дакле, треба да се увери опитом — а то иде споро. Осим тога многи чланови у потрошачкој дружини нису на чисто или боље нису једног мишљења о цели потрошње. Неки у њој желе да теку капитал, па с тога се баш противе, да сиромашна класа уђе у састав дружине — «јер од ње нема асне.» Заиста сиротиња има мање потреба и хоће јевтинији еспап. Нама је познато, да су многи чланови дружине пребацивали приватно одбору, што је отворен филијал на Дорћулу, у крају, где већином живи сиротиња. Али из статута се јасно види, да је главна цел потрошње, не да се теку капитали, већ да користи потрошачу, а други ред долази: «да даје прилике члановима да штете» — примајући у радњу месечне улоге. Осим тога, нарочито ради сиромашније класе, стављена је једна тачка: да се свакоме без разлике, био он члан или нечлан, продаје из дућана по утврђеној цени и јамчи за ваљаност еспапа и тачност у мери.

Но има један важан разлог, који одбија сиромашнију класу од потрошње, е то је: што се пазари за готов новац. Сиромашнија класа већином је у вечитом дугу код бакала, јер она нема увек готових новаца. Нама су познати случајеви нарочито из продавнице на Дорћулу, да су неки одлазили крадом од

својих кредитора, ондашњих бакала, да пазаре у потрошњи. Они су знали да ће им кредит скоро требати, па су се бојали да се не замере.

У опште свуда, где се потрошачке дружине установљавају с том цели, да све класе могу у њима учествовати, веома је важно о кредиту, који се може дозволити појединим члановима. Обично се одређује неки део од улога, тако да сваки члан има кредит сразмеран улогу, а опет да нико не може извући свој улог сасвим. Али ово питање неразводно је свезано са питањем о враћању улога. Очеvidно, ако неки члан има право узети на кредит еспап из дружине и на тај начин умањити свој улог, зашто да други неби имао право водити готов новац, кад му је то нужно? Заиста дешава се веома често сваком човеку сиромашног, па и средњег стања, да му за време треба нека сума новаца, коју је у другим приликама уштедио.

Такви су се случајеви већ и дешавали у овдашњој потрошњи, где се по статутима улози невраћају за три године — осим у ванредним околностима и то решењем саме скупштине. Ово је у овдашњој потрошњи дошло у штатут сигурно од стра, да се ма у каквим приликама не би извлачили капитали и без стварне опасности, и да се капитал дружински што већма нагомила, како би дружина могла своју радњу распростра- нити и ван свога места. Но обично у по-

трошачким дружинама установљено је, да се улози могу или до неког дана или сасвим извући, само треба дружини то јавити напред за извесно време — што зависи од величине улога. На овај начин потрошња замењује у правом смислу штедионицу. Сваки улаже кад има а диже новац кад му је потребно. Разуме се и асну, која му припада зато време; а овде се често може добити већа асна но у штедионици. (У штедионицама се плаћа обично капиталима, који долазе на оставу по 6%, 4% и мање).

Код дружина, које би биле основане на овим начелима, опасност је само у томе, да дружина не остане изненада без нужног капитала, ако би много чланова у једно исто време извукли своје улоге. Ово је невероватно, али у том случају такве дружине могу се осигурати јачим «резервним фондом», а могу одредити извесан «основни капитал», који чланови-оснивачи не би смели дизати без одобрења скупштине. А на овај постојани, основни капитал, могао би се одредити сталан процент.

Са овим изменама штатут београдске потрошачке дружине могао би по начелима елужити као образац свима потрошчким дружинама, које би се установиле код нас.

Устројство управе свакој дружини такође је једно од најважнијих питања. Узалуд су добра начела, ако није све удешено да се та начела и остваре. Ми овде не го-

воримо о личним способностима саме управе. Разуме се по себи да и код најбољег устројства, ако извршиоци не ваљају, може радња пропасти; напротив и код лошијег устројства, ако су извршиоци ваљани може опет радња да напредује. Али за способност личности не може јамчити никакво устројство; ми говоримо о самом устројству.

У овдашњој потрошњи управљач је одбор од три лица. Код нас је веома тешко наћи човека образована, који би кадар био да схвати цел и организацију једне дружине, да обухвати својом памету цео њен склоп, а у исто време да разуме све појединости радње до најмање ситнице, н. пр. у потрошачкој дружини да разуме цене и својства еспапа, светске пијаце, услове и начине како се најјевтиније и најлакше еспапи набављају; да уме одржати ред у књиговодству, ред у продавници и т. д. — једном речи, који би био у исто време «специјалиста» у тој радњи. Да не говорим о једном својству, које је толико исто важно, колика и сва остала, а то је — поштење. У устројству београдске потрошње по самој награди, која се даје одбору за његов управљачки рад, види се, да се разумевало, да ће одборници управљачки посао вршити покрај других својих послова. Ишло се на то, да управа буде што јевтинија. Али у ствари то се показало као веома непрактично. Јер ова уштеда далеко је мања, но што је штета која долази отуда, што управа

не разуме свој посао колико би требало, што се губи на куповини, што се растура и т. д., што све боље разуме најобичнији бакалин, који се подуже бавио тим послом, но најучевнији теоретичар. Овај недостатак у устројству потрошње може се поправити само тиме, ако се одвоје ови послови: организација и контрола укупне радње и прави трговачки посао — куповина и продаја. Први посао може и треба да врши одбор из чланова и то сасвим бесплатно, а други посао треба оставити практичном човеку — трговцу. На овај начин бар ми овде у Србији можемо добити у управи сва она својства, што се на западу обично могу наћи у једном човеку.

Тако устојена управа могла би да служи и као образац свима потрошачким дружинама.

III.

Акционарске компаније. Дружине на акције код нас су највише распрострањене, о њима се највише писало и говорило по новинама, штатута разних акционарских дружина има повише печатаних у оделитим књижицама — према томе мислимо да су ове дружине код нас најпознатије. Због тога нећемо опширније говорити о склопу њиховом, само ћемо да кажемо њихова основна начела и њихово значење за народно газдинство.

Акционарска дружина је **удружење капитала**. Са развитком народног газдинства

осећа се, т. ј. осећају људи, који владају капиталом, да већи капитал доноси већу асну, само кад се уложи у извесне радње, не само својом количином, но баш сразмерно је процент већи на велики капитал но на мали. Особито велика индустријална и кредитна предузећа: фабрике и велике радионице за производњу, дружине за подизање железнице и пароброда, трговачке компаније, банке, кредитни заводи, штедионице и т. д., сва та предузећа доносе далеко већу асну кад се ради већим капиталом. Зато ова предузећа већином раде акционарске дружине.

У акционарској дружини **влада капитал над радом**. Управо она је најпоузданије средство да присвоји мале капитале (или да их уништи) и да малу производњу, где је капитал скопчан с радом, замене великом.

Нема сумње, да је велика производња кориснија но мала и према томе, да капитал уложен у акционарско предузеће може да донесе већу асну, но кад за себе ради; али акционарске дружине у западној Европи, организујући капитал утврдили су провалу између радника — најамника и капиталисте. Мале радионице, које су некада постојале, не могу никад да одрже победу над великим фабрикама, да не говоримо о оним предузећима, где је мала радионица немогућа на пр. при подизању жељезница. Акционарске дружине преобраћају радника у најамника. Акционар — госа акције — власник капи-

тала, обично и не зна ону радњу, коју дружина врши преко својих најмљених органа.

У народу, коме је газдинство још у повоју, мало ко може да замисли, какве ће последице код нас произвести акционарске дружине. Без сумње лични новчани интерес у необразованом друштву најсилнији је покретач за радњу. Лични интерес изазваће наше капиталисте да путем акционарских дружина подигну индустрију код нас. Нема сумње такође, да је за нас корисније да се овде код нас производи сукно, платно, шећер, коже, сапун, свеће, машине, алати и т. д. но на страни. Не само с тога, што ће тада вући асну наши а не страни капиталисте, већ и с тога, што је то преки пут, да ми добијемо веште раднике у различним радњама, да добијемо изображене техничаре, да добијемо фабрике и машине — управо да усавршимо нашу првобитну производњу, да створимо капитал, који данас немамо. Али у исто време, акционарске дружине створиће код нас **новчану аристократију** — створиће људе који су својим акцијама добили извесна права на један, и то веома велики део народне производње а да сами ништа не раде. Прошли нагомилани или уштеђени рад задобија господство над садашњим радом онако исто, као што су некад у племству по крви, негдашње «заслуге» господовале над садашњим заслугама. Правом раднику на свагда се затварају врата да постане свој госа. Класа пролета-

ријата а с тим и социјална револуција доћи ће неизбежно.

Ове су последице акционарских дружина већ испитане на западу. Оне управо постају влада над народом. У многим «слободним» северно-американским државама компаније железничке, управо су власт у земљи. А баш у последње време видели смо, колику је борбу морала претрпети Румунија да се отресе Штрусберга. Ово наводимо ради примера, а могли би оваке примере наређати без броја.

Занимљиво је, што они људи, који највише лармају о томе да се «развијемо у народном духу» и «на народном темељу» највише проповедају и потпомажу ову западњачку установу. Ми нећемо више ништа говорити против ове установе, само опомињемо свакога, да има на уму оне последице, које су акционарске дружине произвеле на западу.

Казали смо шта у опште мислимо о нашим акционарским дружинама. Од свију акционарских дружина код нас су највише распрострањене дружине за кредит. До сада их имамо у Србији три утврђене: 2 у Београду, 1 у Смедереву и две у пројекту: у Пожаревцу и Шапцу. Код оностраних Срба има оваквих дружина много више.

Значајно је, што су код нас све кредитне дружине установе за капиталисте, док на против код оностраних Срба има: «штеди-

оница» — новчаних завода за улагање и штедњу мањих капитала — и «вађевина», т. ј. дружина за узајамни кредит; — и једне и друге установе бар по својој тежњи иду на то, да набаве кредита и сиромашнијој класи људи. Ово је знак, да је тамо средња а нарочито занатлиска класа људи много свеснија по код нас, и после, да се код њих поклања са стране образованих људи више пажње на ову класу, но код нас.

Кредитне установе поглавито су изазване потребом наших капиталиста. Трговина постојано потребује кредита. То је једна побуда, која склања трговце да уложе своје капитале и подигну такве заводе, одакле би могли повући већи кредит, кад им затреба. Али има и друга побуда, која ствара кредитне дружине (бар која је код нас имала утицаја.) Најпромућурнији међу трговцима увидеше, да се развитком трговине, банкарска радња у великом размеру може да донесе њима већу асну, но обична трговина. Ти су људи код нас поглавито створили кредитне заводе.

Кад би изложили строј и радњу банкарских дружина, читаоци би могли видети веома занимљиве ствари. Видели би, на који начин по неки акционар може да вуче дивиденду често на 4. пута већу суму, но што је у ствари уложио; видели би, како банке могу да дају зајмове и да вуку интерес на новце, **које нису издале из своје**

касе и т. д.; једном речи, видели би онај тајанствени процес у данашњем новчаном свету, како «дукат рађа дукате». Но ми нећемо да улазимо у унутарње тајне банкарских послова, јер нам то није цељ. Да кажемо само значај кредитних дружина у опште. — Оне ће бити снажно средство, да се развије и убрза наш трговачки обрт, т. ј. да се увозе код нас страни фабрикати а извозе сировине и да се што брже и потпуније произведу оне последице, које смо показали у чланку «Наш економски напредак» ¹⁾. Доцније, кад код нас буде индустрије, т. ј. кад буде знања и радника да раде индустриске послове, кредитни заводи тако ће исто утицати да се ова предузећа развијају, набављајући им нужне капитале. Али свакојак о наше кредитне установе, оваке какве су се створиле код нас, кроз који десетак година имаће за резултат: неколико људи који ће бројати, ако не милионе а оно бар стотине хиљада — и обогатиће неколико страних богаташа. За српски народ разуме се, то неће бити никаква особита благодет.

Ми знамо врло добро, да наше речи неће спречити код нас развитак удруживања и његове снаге, која хоће да потчини себи рад и производњу. Хоћемо само да кажемо прави значај наших кредитних установа. Обично се тим дружинама приписивала велика па-

¹⁾ У другој свесци «Цел. дела».

триотична цел, а људима, који их осниваше, велика грађанска свест и врлина. Не волемо громке фразе, већ желимо, да се свака ствар зове својим именом. Ове су дружине устављене ради чисто трговачких потреба, личног новчаног интереса. Оне показују, да се спекулативне способности код наших грађана развијају и да су наши трговци сада боље рачунџије, но што су пређе били. Али казати једном грађанину да је патриота само зато, што ради за своју асну — нема смисла.

Ми овим никако нећемо да кажемо, да наши грађани у опште нису свесни и патриотични. Ми само велимо: да се ни свест, ни патриотизам не огледају у кредитним заводима, већ се ту види само добро прорачуњен лични интерес.

Штедионице се оснивају на истом темељу као и банке. Оснивачи — акционари испуштају опредељени број акција од опредељене вредности као и код банака, и то је њихов основни капитал. Оне се разликују од банака само тиме, што примају најмање уштеде појединих лица у своју радњу, издају их по захтевању у одређено време натраг и на њих исплаћују интерес. У осталом врше све послове које и банке. Нема сумње да оваке установе користе средњем стаљежу, који може и има шта да штеди, јер оваке установе побуђују људе да штеде не толико ради оног интереса, што га штедионица исплаћује (интерес је обично веома мали), већ

поглавито с тога, што људи почињу да мисле о штедњи и својој будућности и остављају на страну готовину, место да је потроше. Сваки део добити од штедионице као год и од банака — односи капиталиста. Штедионица прима од сиротиње обично капитале за 3—4 највише 5 на сто интереса, а даје по 5—6 и 8 на сто на зајам истој сиротињи, кад јој буде потреба. Мали капитали само служе, да велики могу произвести велике новчане послове, а главна асна остаје великом капиталу.

Вађевине су праве штедионице за сиромашнију класу. Оне се не оснивају акцијама, већ месечним улозима чланова. Главна је цел њихова да дају кредит самим члановима. То је у начелу управо дружина, где су се чланови сјединили тога ради, да узајамном помоћи могу један другог да кредитирају у нужди.

Ове су установе (Vorschuss-Verein) нарочито распрострањене у Немачкој у средњем стаљежу — међу занатлијама и мањим трговцима.

Ми не говоримо опширно о овим заводима код свију њихових добрих страна због тога, што имамо у виду другу установу, која има уједно све врлине банке, штедионице и вађевине а нема ни једну њихову ману. То су наше **окоужне штедионице**, за које смо у прошлом броју¹⁾ јавили, да су спрем-

¹⁾ «Радника» за 1871 год.

љене као предлог за скупштину од нашег министра финансија.

Окружне штедионице могу имати капитал далеко већи, но што га може имати једна банка у окружној вароши само ако се окружне штедионице као што ваља уреде. Оне примају улоге на оставу од 10 гроша до 200 дук. (ми не видимо разлог, зашто да се одређује највиша сума); оне могу давати појединим грађанима кредитно узајамно јемство као и у ваљевини. Уз то овде се концентрише велики капитал, који доноси асну целом округу и појединима.

Ове окружне штедионице с временом постаће најјаче и најбоље средство да се земљорадња усаврши и да се индустрија подигне. Треба једном разумети, да није посао државе само да помаже «сиромашном» земљоделцу, «сиромашном» занатлији и т. д., т. ј. да вечито претпоставља сиротињу па да је помаже — да дели милостињу. Треба једном разумети, да је држава исто што и друштво, да је њена целъ да створи радиност, да изврши производњу — да искорени сиротињу и да створи богатство. Држава има за то средства. Окружне штедионице најбољи су јој органи. Окружне штедионице могу позајмити потребан капитал земљоделским и индустријалним дружинама, које би по своме склопу давале јемства, да ће бити корисне и својим члановима и целом народу. Општим средствима и под општом контролом ми мо-

жемо дакле подићи велико газдинство у пољској привреди са свима усавршеним оруђима, што их даје сувремени напредак, ми можемо основати народну индустрију и то све помоћу правих **радничких задруга**. Ако то не учинимо нашу земљорадњу и нашу индустрију подићи ће капиталисте са акцијама, а народ ће постати надничар.

У 1. бр. «Раденика» један наш пријатељ из Зајечара предлагаше, да код нас индустрију дижу општине својим средствима и својим кредитом. Онде је само предложен један начин, како да наша индустрија не падне у руке новчаној аристократији, већ да остане у рукама народним. Окружне штедионице износе нам не само начело но и готов орган, како да се то изврши, да се створе народна средишта по целој Србији, која би кретала целу српску производњу и која би дала нашој производњи прави народни правац.

Ми не знамо још потпуно, какав је делокруг одређен окружним штедионицама у министарском предлогу; каква је њена организација и је ли управо она способна да врши оно, што јој ми стављамо као задатак. Ми сада велимо само, шта могу да учине окружне штедионице, само ако се начело усвоји да оне врше поменуте послове. Но за први мах нека је радња много ограничења, нема сумње да ће се она раширити, чим се само увиде све користи, што их оне

могу донети народу. О њиховој организацији ми нећемо говорити, док не прочитамо целокупан предлог г. министра, који је ту уставову покренуо. Само не можемо а да не речемо, да је ово најбоља економска мера од свију, које су изашле од наше финансијске управе, од како постоји финансија.

IV.

Прегледали смо све наше дружине код занатлиских удружења а код дружине потрошачке задржали смо се подуже, јер смо хтели да покажемо опширније њихову организацију; акционарске пак дружине, како индустријалне тако и кредитне, прегледали смо само са начелне стране, и показали смо последице, које могу понићи од дружина.

Имамо да одговоримо још на једно важно питање, које смо поставили још у почетку овога нашег прегледа, на име: какав значај имају наше дружине за нашу народну привреду?

Казали смо већ, да су занатлиске дружине почеле да ничу услед конкуренције страних фабрика и услед страха од капиталиста. То је тежња за самоодржањем, а у исто време то је тежња да се одржи средњи, занатлиски сталеж у друштву, да се задржи мануфактурна производња, а с тим да се спречи увођење индустријских производа. У правом смислу занатлиске су дружине вазда

конзервативне. Оне хоће да задрже стари начин производње противног савршенијег. То није могуће. Најбољи је доказ томе пропадање средње-вековних еснафа и сувремених занатлиских дружина у Европи. Они не могу никад да издрже борбу са великом, машинском индустријом. И наше занатлиске дружине, ако не буду свесне и ако се не заузму да постојано усавршавају своја оруђа за производњу, ако не буду постојано увеличавале своју радну снагу и свој капитал — оне ће пасти под ударцима велике индустрије.

По овоме ми сматрамо удруживање наших занатлија у Србији само као прелазно стање, као пут да дођемо до индустријске производње. Ово је најбољи начин, да се занатлије васпитају за заједничку производњу; ту им је најбоља школа да се сами спреме за управљаче и организаторе великих радioniца.

За сада наше занатлиске задруге само су слабе клице овога, што треба иза њих да буду занатлије. Већином само не познају свој садањи положај, нити предвиђају своју будућност. То се види и код ових дружина, које сада постоје, као што смо казали, кад смо говорили о «занатлиским дружинама.» А још се очигледније то показује, кад само помислимо, како је незнатан онај део занатлија, који се здружио. По унутрашњости Србије овај покрет удруживања, као и да не

Главни је узрок овог мртвила и спорости у нашем удруживању необразованост наших занатлија. Ово мало дружина, што их имамо, саставили су већином најобразованији и најразборитији људи у свом занату, који су прошли доста света, па су видели, шта може да учини снага дружине. Али је таквих људи мало. Многи, који би по својој потреби желели да ступе у дружину, нису још толико свесни да увиде све користи, што их отуда очекују. Њих ваља обавештавати дуго и дуго. Штампом то није могуће, јер људи, који могу да се користе штампом, то су управо људи, који већ нешто знају, које дакле треба најмање обавештавати; а они, који баш ништа не знају, којима је дакле обавештавање најпотребније, не могу да се користе штампом ни мало — јер ништа не читају. Овакве људе, а таквих је грдна већина, треба обавештавати усмено, на јавним зборовима, селима и јавним предавањима. У овоме требало би да ове занатлијске дружине, које већ постоје учине почетак. Требало би да оне настану, да се код њих одомаће јавни зборови, где би долазиле занатлије од свију струка, ради заједничког обавештавања. Јер заиста, код занатлијских дружина, које постоје, опажа се страшна оскудица унутарње, моралне везе. Голи новчани интерес не може никад људе за дуго да свеже, ако их не везује нешто више у животу. Људи, који су се само ради тога скупили, како ће што више да стекну, васпи-

таће се за грамзивце; они ће пре или после почети да један другом не верују, да се гложе и један другог «закачују» — па мало по мало и да се растурају. Дружине морају ићи не само на то, да се њини чланови обогате, већ да их **изобразе**, како би у друштву и грађанству заузеле онакав положај, какав треба да заузму људи, који својим рукама зарађују свој хлеб. Тек тада у дружинама биће моралне везе, која ће их везивати у једно чврсто нераздвојно цело.

Но осим утицаја самих дружина и појединих занатлија, да се распростре мисао удруживања код наших занатлија, нужна је најозбиљнија пажња нашег законодавства. Осим закона о јавним зборовима, који је и по мимо занатлија преко потребан целом народу, нужни су нарочито за занатлије ови закони:

1. Заком о дружинама у опште. До сада ми нисмо имали никаквих закона о дружинама, које нису биле акционарске. Све друге дружине морале су за потврду својих правила тражити одобрење министра, а то је веома дангубан и штетан посао. Треба једном за свагда одредити законом услове, које треба дружина да испуни, па да може ступити у живот чим испуни те законске обвезе, без даљег питања и одобрења.

Оваке законе треба издати, како за оне дружине, које се склапају за заједничку производњу, тако и за оне које би се склапале

за узајамно обавештавање (н. пр. читаонице, дружине за јавна предавања и т. д.), за узајамно помагање у нужди или осигуравање фамилија после смрти и т. д.

2. Закон, којим би се укинули еснафи и све оне формалности, које је један радник мора да прође, док не постане «мајстор». Очеvidно један радник може дати јемство да је добар и способан — **својим радом**. Лош мајстор неће имати муштерија, ма имао 100 еснафских писама. Занатлиска дружина, која зна сваког члана у главу, неће примити у друштво неспособног. На тај начин публика је осигурана duplo — знањем и коришћу дружине — да је неће нико штетити ни неспособношћу ни непоштењем.

3. Да се изда закон, по коме би свака занатлиска дружина могла отворати **стручне школе** за своје раднике, само кад саопшти програм министру просвете, а министар да има право контролисати те школе да од програма не одступају.

4. Да се изда закон, како би се **стране занатлије**, што брже и лакше примали у српско грађанство. Ово никако не треба мешати са примањем странаца у опште. Јер занатлије нам доносе радничку вештину и од њих занати ће се у Србији далеко брже распростанити, но од занатлиских школа. Ово је питање веома важно и заслужује особиту пажњу законодавства.

5. Да се **околушне штедионице** тако уреде, како би се занатлиске дружине могле

код њих користити кредитом, који је овим дружинама веома нуждан.

Са овим условима наше занатлиске дружине изгубиле би свој конзервативни карактер. Оне не би биле ограничене само на то да ограђују од сиротиње неколико породица. На против, оне би добиле основа за веома **широк непрекидни развитак**, из њих би се развиле **кооперативне дружине**, радничке задруге које би једине биле кадре да подигну нашу индустрију на здравом народном темељу. И доцније, кад би се балканско полуострво очистило од владавине једне дивљачке ордије; кад би сви извори пребогатог балканског полуострва: рудници, шуме, реке и др. били у рукама народа, који на њему живе — ми би имали и веште руке и стручне, научне зналце и израђену организацију, те се не би бојали, да ће нам странци заузети сву индустрију и све изворе богатства као што данас страхујемо у данашњој «слободној» Србији.

Ето такав значај имају код нас занатлиске дружине, које су тек у повоју.

О потрошачкој дружини и оним кредитним дружинама, које су по својој тежњи и својим начелима сродне са занатлиским дружинама — ми смо казали све, што смо имали у овом прегледу да кажемо.

Са свим други значај имају код нас акционарске дружине. То је тежња нашег капитала да пређе из чисто трговачких предузећа у друге радње, где би доносио већи

процент, а с тим уједно да постане господар над радњом и производњом у Србији. До сада сви његови покушаји показују, да је још нејак. При оснивању I-ве Српске банке он, капитал, је хтео да увуче и стране капитале, па је то и учинио. При подизању «индустриске дружине» хтели су неки, да целу трећину акција узму стране капиталисте. Оваке појаве показују, да наши приватни капитали још нису снажни да заузму сами онај положај у Србији, који би хтели. Зато они радо праве савез са страним капиталистима и тиме отварају нове изоре за изцрпљивање српске земље. Осим тога све овакве појаве показују, да су интереси свијих капиталиста солидарни и по томе да наше капиталисте нити имају, нити могу имати намеру да подигну «народну» индустрију, о којој врло радо говоре. Али и кад би наши капитали имали снаге да сами заузму српску производњу, ми смо казали већ једном, од какве би то вајде било огромној већини српског народа.

Нећемо без нужде да пратимо раздор између појединих класа у нашем народу, па с тога се уздржавамо да речемо напу последњу реч о «акционарским дружинама» код нас. Ми се надамо, да ће и без тога онај први народни правац одржати победу. У сваком случају, ми задржавамо право да другом приликом кажемо одређеније прави значај акционарских дружина.

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА БОРБА У ЕВРОПИ

Код нас има људи, који по својој образованости стоје ниже берберског шегрта, па су по «вољи судбине» постали публицисте — учитељи народни. Они у својој крвавој борби, која се води у Европи од толико година, виде само неколико сличних лармација «Рошефораца», који хоће да пљачкају цео свет. Разуме се да «разумне» владе сматрају за своју «свету» дужност да таким људима запуже уста и да **тима** утврде «мир», «поредак» и «слободу». Ама ни по јада, што људи ове врсте мисле тако о унутрашњој борби у Европи, али ево невоље што представници српског либерализма с најозбиључевним лицем излазе да уче српски народ како овај или онај владар или његов министар хоће да усреће своје поданике, како опозиција у том народу служи само у корист владару, да му објасни недостатке његове владе; после се почиње обично цела катавасија од тропара и кондака намењена

владарима и министрима за њихову премудру либералност. А у чему се садржи та либералност? У томе што по негде влада дозвољава либералима да «почешу језик» на рачун «народне користи», «општег блага», «Народне и човечанске слободе» и других узвишених предмета.

Кад се баци поглед на европске догађаје, што се дешавају једнако пред нашим очима, види се јасно да је незадовољнички покрет међу народима све шири и дубљи. У почетку беше готово једина Француска «револуционарна» а од то доба колико револуција и устанака потресаше Европу! Данас готово нема угла у Европи, где се не чује мукло комешање и спрема за борбу, а негде се већ и води открити бој. У почетку беше управљена борба против угњетавања неограничене власти владоца, против спахија и тираније попова. Данас устају милиони свуда против начела, на којима постоји сувремено друштво, која су освећена мученичком борбом неколико људских колена и која се сматрају као вечита. Саглашавао се ко са овом или оном партијом или не — факт је да партије и борба међу њима постоје; да је провала међу њима све већа и жешћа. Из тога следује очигледно да морају лежати силни сакривени узроци, којима те је ова борба неизбежна. Ја сам наумио да у овом чланку покажем те узроке. Ја велам да је српски народ из два узрока вредно да

зна узроке овој борби. Прво с тога, што су ти народи преживели ово патријархално стање у коме већином живи српски народ; што ми идемо за њима истим путем и што, ако продужимо тај пут, и ми неизбежно морамо доћи у тако стање, у коме се налазе народи на западу; и међу нама мора настати провала између појединих слојева народа као и код њих; и код нас мора понићи војна на живот и смрт између тих слојева са свим ужасним последицама, што их производе подобне војне. Како да не идемо тим путем? Очигледно треба најпре да изучимо како су дошли ти народи у данашње стање па да се добро чувамо да не радимо то што су они радили. То ће нам у исто време осветлити пут, којим **треба** да идемо ако желимо себи напретка.

С друге стране, кад се упознамо са унутарњим стањем разних држава и народа, ми ћемо моћи као што ваља да оценимо њихову снагу и њихов положај у међународним одношајима, што је од превелике важности за нас у садање време. Само на тај начин ми ћемо моћи да оценимо свој садањи положај и своју снагу према спољним непријатељима а нећемо у политици мутити као мува без главе.

* * *

Представи себи читаоче једну сељачку српску фамилију и њен живот данас па ћеш лако моћи да разумеш ово што ћу даље да

говорим. Кад је народно газдинство још у првобитном стању онда скоро свака породица сама производи све предмете, што су јој за потребу. Једна сељачка породица сама производи све што јој треба за храну и за одело, она сама или помоћу својих суседа прави себи дом или боље чатрљу, која је веома рђаво чува од непогоде; она сама прави алате, веома грубе, за обрађивање поља и т. д. Веома она мало потребује туђе услуге, као н. пр. ковача, који прави плуг и сикиру или грнчара, који прави посуђе, и још неколико занација а често сама и то ради. Кад народ живи још у оваком стању, онда се вели да међу његовим члановима **није развијена подела рада.**

Човек, који сам мора да буде све и сва, да сам буде и орач и дунђерин и колар и ковач, дабогме да не може бити ништа као што треба. С тога кад подела рада није развијена у народу, троши се врло много снаге а производи се врло мало па и то рђаво. **Сиротиња је неизбежно свезана са првобитним газдинством.**

Замисли читаоче да иста сељачка породица, која тако много ради а тако мало производи, живи на туђој-спахиској земљи. Сељак мораде још једну чест свог производа да даде ономе, чија је земља; осим тога он мораде још неко време да ради на спахиској земљи, коју је спахија сејао лично за себе; морао је да га служи у двору и т. д. Замисли

даље да исти сељак мора да плаћа још спахији да му се жито самеље, јер млинови беху спахијски; да он мораде да плаћа пут на коме је возио своје производе, јер пут беше «царски» или спахијски; он мораде да плаћа ђумруке и калдрмине у вароши, кад је хтео да прода своје производе; он немаде права да сече дрва у шуми, нити да лови у њој; он немаде права да лови у рекама, јер и то све беше спахиско или господарско. И какве ти још порезе не лежаху у то време над простим, радничким народом, а какве још повластице немаху спахије? Онај исти који је узимао од сељака све могуће порезе, он му је био и полицај и судија. Он је могао по вољи глобити и гулити народ, народ није могао имати правце против спахије, јер овај је био господар а народ је био слуга.

Грађанство, т. ј. служитељи «вароши» било је још малобројно. У њему су царовали еснафи. Сваки еснаф старао се да што мање чланова могу радити исти посао, строго су пазили да туђ еснаф не ради ништа, што неби спадало у његов посао. По негде се још законом одређивало колико који мајстор може држати момака, па шта више и колику им највећу плату сме давати, да неби нико могао, раднику повисити цену, што би било на штету целом еснафу. На тај начин онај, који се ма каквим случајним околностима дочепео повластице да ради какав посао затварао је врата другима и сви други,

т. ј. маса сиротиње морали су да робују мајсторима од еснафа онако исто, као што су њена браћа робовала спахијама. Грађанство у материјалном стању и образовању стојало је нешто боље но земљоделска класа, али спрема других сталежа: племића и попова, оно није имало никаквих права као и сељаци. И њих су могли да гуле по вољи власти светске и духовне, које су биле у рукама племства.

Влада је била у рукама једне класе — племства. Бар тако се може рећи, јер краљеви и ако су били неограничени у власти, по самом свом пореклу сматрали су племство као своју главну потпору, па су зато и помагали племству свугде да се одржи његова власт над потчињеним народом. Они су се по каткад отимали око власти, али односно народа и краљ и племићи били су једног мишљења: народ је створен за то да служи. Врховна звања духовничка била су такође у рукама племића, а често су допадала и приличевима из царске куће. Црква је у то време имала још веће приходе и већу власт но данас, разуме се да племићи нису могли допустити да таква сила допане простачких руку.

У оваком стању друштвеном сваки може сам замислити, да су државне обавезности лежале целом тежином на радничком народу. Племство није имало никакве друге обавезности осим да брани краља у војнама.

Тако су живели народи у Европи до пре 100 година. Данас је то стање у многоме из-

мењено, али са свим преобразовано није ни где. Али ако пажљиво пропратимо унутрашњу друштвену борбу у Европи од свршетка прошлог столећа лако ћемо моћи да погодимо куда тежи данашње друштво, т. ј. шта се још мора преобразовати те да ишчезне или бар да се умањи жестока, грађанска војна, која од тог доба не преста у европских народа.

Полагано увелича се образованост у људи: они почеше да желе да живе уљудније. «Увеличавају се потребе народне» веле економисте. Разуме се потребе се с почетка увеличавају код људи, који не раде ништа већ живе на туђ рачун — попови, племићи и краљеви. Они захтевају боље одело, бољу кућу, намештај, украсе и т. д. а они имају од куд да плате, јер они узимају од целог народа, ма народ у то време цркавао од глади. Ово захтевање изазивље те се у народу мора да развија све више и више подела рада: развијају се дакле разни занати и трговина.

Подела рада и развитак трговине иду једно с другим. Што има више људи у друштву, који производе нешто, што не служи за њихову непосредну потребу, тим јаче мора бити развијена трговина, т. ј. мењање производа међу људима. Од XIII столећа па овамо, т. ј. од времена крсташких ратова, народи почињу да долазе чешће у саобраћај један с другим; они дознавају за нове производе, за које пре нису знали и међу њима се почиње живља међународна трговина.

Међународна трговина особито даје сретства многим људима, да стеку велико богатство. Јављају се целе вароши препуњене благом, као што беху н. пр. Млетци, што се тако славе у нашим народним песмама. Први богаташ — капиталиста то је трговац. Да не би дуго објашњавали од куда то бива, ми просто указујемо на данашње појаве у српском народу. И код нас из огромног земљоделског класа развија се имућни клас најпре у виду трговаца, особито трговаца који тргују са странцима — или извозе наше сировине, или увозе фабрични еспап, или и једно и друго. Тако је то бивало свугде у Европи. Трговина се особито развија од како се откри нови свет — Америка и како се откри морски пут у источну Индију. Јевропски еспапи добише опширну пијацу — цео свет — за своју продњу, а тако исто сировине из целог света почеше да долазе у Јевропу да се прерађују. Трговцу није више цел само да произведе неке предмете, који му служе непосредно на подмирење потребе, као што ради н. пр. наш сељак. Његова је цел неограничена — богатство. Он продаје оно што је купио скупље но што је купио: купује нове предмете и продаје их опет скупље и т. д. једном речи *«прави капишал»*. Овако стање морало је учинити преврат у свом народном газдинству европских народа.

Јевропско-светском трговцу требало је за продају много еспапа наједаред. Њега

није могао да задовољи мали занација, који ради парче по парче и продаје непосредно својим **купцима**. Он оснива радионицу, набавља алате и сировину и скупља раднике — најамнике који раде за плату, а произведен предмет припада власнику радионице, алата и сировине — капиталисти. На тај начин добија се брже бољег еспапа. Подела рада у друштву прелази у другу, нову форму. Више раденика скупљају се у једну радионицу, под надзором једног капиталисте. Еспап, који је пређе израђивао само један радник сад се дели на више делова и сваки радник, врши само један посао. На прилику један колар у селу прави сам својом руком све делове кола. Кад занат почиње да прелази у капиталистичну форму, онда један радник израђује **осовине**, други **спице**, трећи **главчине** и т. д., разуме се да нико од њих не израђује продукт за продају. Продукт за продају то су **цела кола** и тај припада госи, који се стара да продаје, набавља материјал и т. д. Радник добија одређену плату за свој рад. Често се више заната стављају у једну радионицу н. пр. колари, ковачи и сарачи, па једни праве кола други их окивају, а трећи кожом прекрива. Из радионице излазе готове каруце. Тако постаје **мануфактура** — клица из које се развија савремена фабрична производња.

Овај развитак производње има двојаки штетан утицај на личност радника. С једне

стране човек прикива се за неки извештан посао, који је по себи веома прост, н. пр. дељање спица или окивање кола, где не треба много мислити. Рад постаје све више чисто механичан, а човек машина. То већ по себи углуњава радника, који се бави непрекидно једним машиналним послом. С друге стране радников лебац зависи од госе. Он није газда већ слуга. То је морално понижавање тако исто велико као и умно опадање. Мануфактурни развитак вуче за собом неизбежно потирање радникове личности, само нешто у блажијој форми но што је у спахиској системи. Ово је доба прелаз к даљем индустријалном друштву у Европи.

Од тог доба зачиње се нова подела друштва на **капиталисте и раднике**, која подела игра данас у Јевропи тако важну улогу. Ова подела не стоји у патријархалном друштву; она се развија тек кад је подела рада достигла знатни развитак. Човек који не производи предмете за своју потребу, већ еспап за продају, мора имати од куда да живи докле не прода свој еспап. Но такав је човек само **капиталиста** — онај што је власник радионице, алата, и хране за раднике или управо њихове плате. Радник нема готовине; он не производи за своју потребу већ за свога госу; он продаје сваког дана своју радну снагу капиталисти и у замену за то добија надницу од које живи. Човекова снага ступа на пијацу и продаје се као и други еспап.

Очигледно да се овај начин газдинства оштро разликује од свију што су пређе постојали, зато се ово газдинство и зове у науци **капиталистичко** газдинство. У старом Риму и у Грчкој главна обавезност произодње дежала је на робовима; робови су се продавали као и остала стока и они су морали да раде све послове. **Слободни грађанин** стидео се рада. У средњим вековима спахијин потчињени морао је да ради за себе што му је требало, али морао је такође да ради спахији и да му даје део свога производа. При капиталистичкој производњи сваки је произвођач слободан, сваки ради за себе; купује где му је најјефтиније а продаје где му је најскупље. Разуме се сваки продаје оно што има на продају, капиталиста еспап, а радник свој рад.

Ми смо још у самом зачетку капиталистичког газдинства. Још постоје спахије, који својим дацијама и глобама не дају сељаку да дигне главу; а негде постоје још и закони, који сељака везују за земљу, па не може да се лаћа које хоће радње. У сваком случају сиротиња га везује за земљу. У варошима још царују еснафи, који не дају никоме да се лаћа радње, коју су они захватили; чак и међу еснафијама често постоје закони, који опредељују колико који мајстор сме имати момака, колико им сме плаћати и т. д. Све је удешено да се спречи слободна радња. Разни ђумурци унутра у

земљи и на граници; друмарине, калдрмине и т. д. Све то смета слободи промета. На послетку рђави закони или управо безакоње и насиље са стране власти, које вуче за собом општу несигурност личности и имања, чини те људи не смеју да развију радљивост као што би могли. Све то сметало је те није могло да се развије капиталистичко газдинство.

Капиталистичком предузимачу нужне су слободне руке — надничари — да их употреби кад хоће и колико хоће. Њему је нужна слободна радња да се може лађати посла, који му се види најкориснији и да га може мењати чим то захту његови рачуни. Њему је нуждан сигуран и брз промет на светској пијаци. Једном речи: циљ је капиталисте: да му се уложени капитал врати **увек**ан што брже; ова циљ може се тек онда остварити кад у **друштву** влада **слобода**. Требало је да се поруше све преграде слободном људском раду, што их је оставио средњи век, па да капитал може заузети оно место у свету, које му приличи — да постане господар света.

Ослобођење од власти спахија и попова и од неограниченог господства, краљева, ово је морао бити први корак да се униште и остале преграде као: еснафе, ђумруци, друмарине, разне таксе и порезе на радњу и т. д.

Од свршетка прошлог века започиње се и у Европи борба на живот и смрт између

заступника спахиске — феудалне, — системе и заступника слободе, т. ј. између племића и попова и «трећег сталежа» или грађанства. Могло се предвидети на чијој ће страни остати победа. Грађанство је имало на својој страни број, богаство и образованост — три најважнија услова или управо три силе против којих старе партије нису могле ништа да противставе, осим свог отрцаног ауторитета. У борби против краља, племића и попова цео остали народ био је уз грађанство, као један човек. Није било никакве разлике између сељака и варошанина, капиталиста и радника. Сви су били сложни у томе, да стари поредак не ваља и да га ваља уништити. И он је био оборен барем о Француској, где је најпре букнула народна борба.

Дабоме да борба није могла бити без крви. Привилегисане класе, племство и поповштина, живели су од туђег рада више од хиљаду година и сматрали су да је то са евим природно и законито — да је одређено самим богом. Сад је устао народ да им отме све приходе, које су они имали. То је била њихова очевидна пропаст, јер они нису навикли да раде а и сматрали су то и за стидно. Борба је била на живот и смрт. Смешно је слушати како често веома учени и паметни људи говоре да сеча у француској револуцији не би била, да је само законодавство и извршна влада била ~~овако или онако~~ ~~организована~~ или да је одржала победу ова

или она партија (Жиронда или Монтања) у народној скупштини (конвенту). Борба је била између народа, који је хтео да буде госа од свога рада и између лењих трутова, који су хтели да владају и да једу хлеб зарађен туђим рукама. Кад су овако противни интереси у две партије може ли се међу њима водити парламентарна борба без проливања крви? Дабогме да не може. Робеспјери са гилотином били су само руке, које су вршиле оно што им је заповедао строги непреклони закон историског развитка народа. Они су морали или да сатру све, који су посредно или непосредно помогли да се одржи или да се врати стари поредак или да се опет потчине старом поретку, што је исто што и смрт.

Отишли бисмо долеко од наше цели кад бисмо излагали како се историски развијала та борба у целој Европи. Ја сам хтео да примером из француске историје покажем очигледно како је неизбежна крвава борба при друштвеним превратима и то много крвавија но при политичним превратима, као што су н. пр. промене династије или устава. У друштвеним превратима заинтересован је сваки грађанин лично (н. пр. хоће ли плаћати спахији или не? а спахија хоће ли примити бадава приход или не?) па зато цео народ прима учешће у борби. Да видимо какве су последице морале понјџи, пошто је побеђена али не сатрвена поповско-племићска система.

После француске револуције почело се да се проповеда у Јевропи начело **либерализма*** (слободњаштва.) Слобода политичка и грађанска, т. ј. издање закона народним представништвом, једнакост грађана пред судом и законом, слобода личности и имања, слобода печатње, слобода састанка и удруживања и т. д. Затим **слобода економска**, т. ј. слобода рада, слобода конкуренције, слобода трговине и т. д.

Ми смо казали већ да се у Јевропи започела подела народа на капиталисте и раднике, пре но што је букнула одсудна борба против монопола и привилегија виших класа. Пошто

*) Реченица «Либерализам је утопија» била је повод недоразумевању и полемици између мене и г. Драгише Станојевића. «Либерализам» ја сам назвао целокупну друштвену и политичну и економску систему, која је историски то име задобила. По тој системи иде се на то, да се задржи темељ данашњег друштва: обраћање у приватну својину свију оруђа за производњу или преобраћање туђе друштвене зараде у приватни капитал; да се постави конкуренција, т. ј. борба свију против свакога и жудња за капитализацијом, која преобраћа милијоне људи у пролетаријат а све имање гомила у руке појединца, па на таком темељу оће да утврди «политичну и економну слободу» или право и моћ сваког појединца да развије све своје природне способности и да располаже неограничено својом личношћу, својом зарадом. Ја сам казао да је либерализам као целокупна система немогућан нити се кад год остварио нити ће се остварити и при том остајем.

је уништено спажиско и еснавско господство, слобода конкуренције — «купи што јефтиније а продај што скупље» — оставила је слободно поље за мегдан између капиталисте и радника. Замислите човека, који нема ништа свога осим своје две руке, овај човек живи у друштву где је свако парче земље и свака ствар туђа сопственост (било државна, било приватна) и тај човек долази да тражи посла у предузимача — капиталисте. Њему треба храна, одело, квартир и друге неопходне потребе без којих не може да живи: према томе и он оцењује своју надницу. «Надница радника увек се колеба околу цене, којом радник може да намири своје неопходне дневне потребе» — овај је економски закон изречен још пре 100 год. и данас је опште примљен у економици. Он се примењује тиме тачније у друштву, што је подела рада и слобода конкуренције развијенија. Капиталиста који зна да радник мора да ради ако не жели да умре од глади, предлаже своје услове: «ти треба да живиш и зато треба да зарадиш толико и толико дневно; да зарадиш надницу треба да радиш н. пр. 6 сати, али осим тога ја ти чиним услугу и дајем ти прилике да зарадиш колико ти је нужно; за ту услугу треба да ми вратиш особитом услугом. Кад радиш само 6 сати ти си радио управо онолико колико вреди твоја надница, коју ти плаћам, а мени треба такође да живим и да правим капитал, зато

треба да радиш за мене још толико и толико сати». Погодба је свршена а радник место 6 сати што му се управо плаћају мора да ради 12. 16 и више сати — према различним околностима. Ово се зове «слободна конкуренција» између радника и капиталисте. «Слободна конкуренција», рекао је Конзидеран, «то је продаја на добош радничке снаге.»

Од свршетка прошлог века, од како се све више почеше уводити машине у производњу, а особито од како је пронађена парна машина, зависност је радника од капиталисте још већа. Машина замењује човеков рад, услед тога радна снага човекова постаје јевтинија. Више радника остаје без посла ■ како сваки од њих жели да добије бар што год, то они обарају један другом цену — као и при сваком другом еснапу: ако се нуди више но што се тражи еснап мора да појевтини. Ради примера да наведем овај факт: 1852 г. пред енглески парламент дошла је жалба од радника, који су пресом печатали гране на разним материјама; они су без машина добијали за печатање 10 милијона комада 2,500.000 дуката, а од како се уведоше машине за тај се рад плаћа само 60.000 дуката, а раде га деца од 6—7 година по 16 до 18 сати дневно.

Као што се види из овога примера радна снага постаје јевтинија не само с тога, што машине замењују људе, већ и за управљање машином све више и више човекова снага

заменује се дечијом. Машина заменује човеков рад не само у индустрији, већ и у земљорадњи. Од почетка овога века капитал је почео све више да се обраћа на земљорадњу, разуме се замењивање човечијих руку машинама морало се скоро започети. У Енглеској од 1851. г. до 1861. г. број земљоделских радника умањило се на 88.174 а међутим зато увеличала се количина земље за обрађивање на 100.000 јутара. Постојано увеличавање пролетаријата (пуке сиротиње) међу земљоделском класом народа у Ирландији зависило је такође у многоме од развитка машине.

Што је радник био вреднији, вештији и поштенији и што је више радио за свога госу, тиме је овоме претицало више чиста прихода и овај је могао да уводи у производство све боље и савршеније машине и да избаци на улицу раднике, који су својим радом створили те машине. Они су били непотребни. Радници, који су остали на тај начин без рада, умањивали су цену својим друговима, јер су им држали конкуренцију. Разуме се да је капиталиста давао рад ономе, који се сагласио да ради највише за најмању плату. На тај начин машине, које су измишљене да замене и олакшају човеков рад, још су га отешчали оним људима, који одиста раде физичком снагом. Алати су пређе били помоћно средство човеку при производњи. Машина је учинила те је човек постао алат

— помоћно средство при производњи. Сасвим је природно да што је мање било потребно од човека вештине и развијености при раду, тим је његов рад био тежи физички и штетнији за здравље и за памет. Пописне комисије за регруте у целој Европи показују најочигледније, да из класе фабричних радника излази цело колено богаљева физичких и умних. Томе се није ни чудити кад дете од 8 година мора да ради по вас дуги дан.

Кад економисте говоре: «при куповању и продаји обе стране добијају» — то они заборављају сасвим ону класу људи, која тргује особитим еспапом — својом радном снагом — својим сопственим животом. Та класа људи увек губи при продаји свог еспапа. Статистика самртности показује да је средња дужина живота радничке класе тек $\frac{1}{3}$ живота капиталиста. Из тога излази овакав рачун: ако узмемо да један човек радећи довољно може да живи 30 година у послу онда надница, коју он добија, плаћа му сваког дана $\frac{1}{365 \times 30}$ т. ј. једну 10 илада 9 стотина 50-ту част живота, али капиталиста принуђавајући радника да ради преко мере скраћује му $\frac{2}{3}$ живота, т. ј. раднику се плаћа сваког дана само $\frac{1}{3}$ снаге коју он троши а $\frac{2}{3}$ плаћа му капиталиста — на основу слободне конкуренције. А треба узети на ум да при фабричној производњи такви људи броје се на милијоне.

Има људи, који су толико увиђавни и поштени да признају ове чињенице, али веле да је то Богом уређено, да је један сиромас а други богат; један да се пати а други да ужива и ништа не ради. То су људи невини, којима ваља опростити незнање. Али има других, а то су **политичко-економни** тако зване «либералне» или још обичније »буржоазне« школе, који затварају очи пред истином или намерно изврћу чињенице, старајући се да докажу да је садање стање радничке класе у Европи добро, а све што још неваља да ће се временом поправити **економском слободом**.

Крваве револуције и устанци особито у Француској, Енглеској*) и Немачкој утерују очигледно у лаж госпуду економисте, јер сви ти устанци беху изазвани материјалном бедношћу народа. Поштени преставници буржоазне економије признају да је стање радничке класе заиста рђаво и неправилно. Ц. Миљ, најпоштенији од свију њих, вели истину да при данашњем газдинству у Јевропи управо «што ко више ради мање

*) Обично се за Енглеску говори да је то земља где се све свршава «мирним» путем. Ко је год познат са историјом енглеском зна да је то лаж. Сам данашњи устав добивен је тек после крваве борбе 1819. г. владајућа новчана аристократија подавила је оружјем енергичну агитацију за парламентарску реформу, а 1839. г. устанак у Уелсу; устанци у Ирландији и владина насиља продужавају се и до сада.

му се плаћа». Има људи којима подноси образ да јавно говоре како је у Јевропи «народ» задовољан, само «просјаци» и «бескућници» хоће да пљачкају имућне и вредне људе. Ово може неког завести у заблуду кад се код нас говори, где још народ не може имати јасна појма о «капиталисти» и «раднику» и њиховом узајамном одношају, па мора судити према своме стању. Код нас сваки, који има коју хиљадицу називље се капиталиста ма да мора да ради сам по цео дан, ако не ће да кроз 2—3 године поједе сав капитал. У Јевропи је дугачка подела измједу капиталиста и радника. Да споменем само Шнајдера председника у законодавном телу, који има 10.000 раденика у Крезу, о којима се у последње време говорило и у српским новинама, јер су се побунили због мале плате. Они морају да раде по цео дан у рудницима за неколико гроша а њихов госа који **нема ни појма** о рударству седи на мекој столици и још зато добија особиту плату. Али да узмемо мало веће цифре, оне ће нам боље осветлити шта је то капиталиста у Јевропи. У Енглеској 1864. год. читан је у доњој кући списак за порезу на имање и тада се показало да од прилике 3,000 људи имају прихода више од 50 милијона дуката, а то износи више него што има прихода сва земљоделска класа у Енглеској и Уелсу. Шта ти се чини читаоче? Неколико милијона вредних земљо-

делаца не могу да зараде толико колико 3000 лењиваца, који ништа не раде ван ако се може назвати рад примање прихода! И при свем том буржоазне економисте у Јевропи веле да је «капитал уштеђен рад!» Ђоја они 3.000 људи зараде годишње 50 милијона дуката па само треба да уштеде, и као да неколико милијона земљоделаца не штеде и не одкидају од уста?

У Француској где је после револуције земља прешла у руке сељака, земља почиње да ишчезава из њихових руку 1866. год. читао је депутат Фене у народној скупштини: «по попису од 1851. године лежао је у хипотекарни на земљу 10.000.000.000 фр. (преко 830 милијона дуката), од тог доба стање је много горе, но влада се није никако усудила да објави извештај од 1861. год. Од 7.845.000 ималаца земље у Француској не мање но 3.600.000 добили су од општина сведоџбе да нису у стању да плаћају лични порез.» У исто време 12 капиталиста купише земље у сељака за 12 милијона франака на сваког брата по милијон и већ постају целе кумпаније капиталиста за куповање земље од сељака.

Из ових чињеница може се видети какве су последице економског либерализма. Може се управо казати: што је капиталистично газдинство развијеније у коме народу тим је власт капитала над радом већа, у најразвијенијем капиталистичном газдинству радник

је савршено у ропству код капиталисте, јер од овога зависи насушни хлеб његов. При оваком економском положају лако је погодити шта значи политичан либерализам. Капиталисте, које имају економску власт, имају, природна ствар, и политичну. «Народна преставништва» «изабрана» народом, «одговорност министра», «слобода штампе» и друге либералне установе служе у самој ствари само као фирма, којом се покрива власт новчаног племства у Јевропи.

У Француској још републикански устав од 1796. године био је заданут духом новчане аристократије; у Енглеској ма да постоји још преставништво аристократије по рођењу, али у ствари господари новац. У Немачкој као што је рекао К. Марло »ри-терство је замењено јункерством« т. ј. право племство, које је имало барем неких врлина као: патриотизам, честољубље и друго замењено је новим, које нема ни једне врлине старих већ има све њихове глупости а у исто време клања се новцу као Богу. Па тако је то више или мање и у свим другим државама. Од како је држава на свету, свака партија која је дочепала власт старала се да интересе своје партије престаи као «општи» интерес. Сви закони, који постоје у данашњим државама јевропским прављени су са гледишта капиталистичког. Пре свега «слобода економска» видели смо како је корисна за капиталистичко газдинство, па при свем

том свугде где год је корисније било капиталисти да се тај принцип погази, капиталистично законодавство газило је свој рођени принцип. Банке гарантоване државом, акционарске компаније за прављење железница и других предузећа такође гарантоване државом, — све је то било против принципа «економске слободе». Ту је свугде »државна власт«, изабрана или састављена из капиталистичке партије, давала члановима своје партије сретства целог народа на расположење и ови су дабогме набијали џепове. Законом се забрањивало у многим државама скупљање радника и састављање дружина за узajамно помагање против експлоатације капиталиста; законом се забрањивало остављање рада у форми «нико не сме нарушавати слободу рада.» На основу ове тачке у последње време Јевропа је видела толико крвавих призора где је војска тукла раденике зато, што они нису хтели да раде за незнатну плату, коју су им делили по ђефу капиталисте.

У другим законима капиталистичка је партија тако исто свугде ставила свој интерес на прво место. Узакоњавајући где је само било могуће посредне порезе место непосредних по имању, капиталисте су пренеле главни порез теретни на сиромашни део народа т. ј. на радничку класу. (По рачуну Фанса француски сељак плаћа 29% целог свог дохотка држави). Што се тиче политичне слободе она је од свију најмање

поштеђена, јер је власт нужна свакој партији ако хоће да чува своје интересе. С тога «права личности», «слобода штампе» и друге лепе фразе и у самој «класичкој земљи слободе» Енглеској постоје само дотле, док се не тичу блиско власти капиталиста. Последњих година Енглеска је показала како је обмана сва њена разглашена либералност. Њени насилни поступи с Ирландијом открили су очи и најзатуцанијем простаку те је видео шта значи сувремене либерализам. Преко 20 политичних преступника умрло је или полудело је у енглеским тавницама од варварског поступања власти. Шнајдер је био председник законод. телу код Наполеона. До тог времена није се ни знало да по енглеским законима политични преступници стоје у истом реду са обичним злочинцима. Ирске новине које су браниле свој народ биле су загушиване «законом.» Али писмо римског патријоте-мученика О' Донован-Росе напечатано и прочитано у Јевропи и последња маска либерализма би здерана.*)

*) Писмо О' Донован-Росе како су га мучили у тавници и имена осталих мученика печатана су најпре у «Марсељези» а затим препечатана у друге јевропске новине. Најпосле и саме либералније енглеске новине застиђене скандалом, који се разносе по свету стадоше наваливати те министарство Гледстона пре 2—3 месеца нареди истрагу по тавницама; резултати још нису познати.

То је било пре неколико месеци кад је чланак писан, а данас је познато, да и после тог испита, енглеска влада није ништа предузела да се стање политичних преступника поправи.

Подобне појаве нису тек «злоупотреба» власти, као што би могао помислити какав наивни читалац, који је навикао на општу либералну песму у Јевропи. Ово су нужне последице економског либерализма. Економски либерализам створио је за кратко време, пошто је срушена спахиска власт другу нову тиранију над народом; тиранију новчане аристократије. Непријатељство над народом и новчаном аристократијом са свим је природно онако исто као што је било природно непријатељство између народа и спахија. Као год што су ови војеном силом морали да бране своју власт над народом, тако исто морају и капиталисте. Дакле и политична слобода мора да постане празан звук у ваздуху. Било је време кад је једна реч «слобода» заносила све људе и када су мислили да је у њој једној спасење.

У време прве револуције у Француској цео народ био је одушевљен једном мишљу да се ослободи од тираније владе, спахија и попова, зато је прва револуција у главном успела у своме делу ма да је морала да издржи нападај целе Јевропе. Слобода је дала капиталу мегдана да развије сву своју снагу. Капитал је створио огромну индустрију, огромну флоту, силну војску, једном речи створио је богаство и силу којом се уздиже наш век над свим прошлим вековима; он је у течају свога развитка победио са свим поносителе племиће, који неспо-

собни за радњу осиромашеше брзо и морадоше да се поклоне пред свемогућом силом капитала. Али у исто време капитал је створио целу класу људи без крова и без хлеба, остављене на милост и немилост владоца капитала. Ово је био нов непријатељ, много страшнији но што беше спахиска партија. Борба међу њима била је неизбежна. Републиканци из школе Русо мислили су у првој француској револуцији да треба само добити слободу, па ће срећа народна сама до себи из не понићи, али ево прође од тог доба толико година па та срећа не пониче. У «слободној» Швајцарској сва радничка класа виче на сва уста да у слободној земљи ниче јад и чемер глад и голоотиња и да раднику у слободној Швајцарској није нимало боље но у деспотској Француској.

Да видимо начела радничке партије или као што је обично зову данас социјалистичне партије.

Ни једна партија није понела толико грђе и клевете колико партија о којој ћу да говорим. То је тако бивало свугде у борбама где су замешани људски интереси. Још је Хобес казао: «кад би у математици били заплетени човекови интереси, људи би се инатили и око математичних истина.» У ствари ако се избаци из разних социјалистичних школа оно што је претерано — «утопично», као и либерализму — њихов је наука основан на тачним начелима савремене науке

и у економици она признаје основна начела много научније и доследније но све тако зване «економисте» Смитовске школе почињући од М. Б. Сеја до Рошера.

Пре свега излази на среду чувена борба у економици између обе партије; да ли су производни и капитал и рад или само рад? Тако је барем било стављено тако питање у економици. Господа економисте буржоазне школе потрошиле су много мастила, да докажу како је капитал «производан». Но у целој препирци са противницима показали су да не разумеју језгро препирке. Нико не сумња да парна машина може да изради толико колико стотине људи и да дивљак у шуми без икаквих алата не може ни да сагради себи кућу, да сашије одело и т. д. већ мора да живи по пећинама и да иде го или да се огрће кожом од зверова. Али питање је у самом језгру ово: ако узмемо производњу или једног човека или целог народа, шта у тој производњи долази лично од човека? Одговор може бити само један: његов рад било физичан или уман или оба уједино. Да узмемо само један пример. Човек није створио руду, из које је направљена машина већ се она налази у земљи; један је човек ископао руду из земље, други је очистио, трећи истопио у велико комађе а четврти, може бити, само машину. Сваки од ових изменио је само форму предмета што се налази у природи, учинио је те је ова форма

згодна за човекову употребу. Али ови људи нису могли ни да изваде ни да обраде ову руду без помоћних алата, осим тога они су морали имати зараде где су живели и радили, морали су имати одела, хране и др. за то време док су радили. Дабогме. Но алати су постали на исти начин, који смо већ показали; куће су опет тако исто направљене човековим радом из камена, креча, песка, земље, дрвета и т. д., што се све налази у природи, а не ствара се човеком. Одело је на пр. од вуне т. ј. **острижено** од оваца, **испредено**, **изаткано** и т. д. док није добило форму материје из које је **скројено** и **сашивено** одело. Ни овдје ни њену вуну није створио човек, већ је и она створ природин. Тако исто ми нисмо створили ни снагу воде, која покреће воденице и носи лађе; ни снагу паре што покреће парне машине, ни снагу ватре, ни снагу земље, т. ј. физичка и хемиска њена својства, која чине те из ње расте растине што нам служи за потребу. Једном речи: сви предмети што служе или за нашу непосредну потребу — за потрошњу или за производњу или се добијају непосредно у природи или су природни предмети прерађени **човековим радом** — нема никаквог трећег чиниоца у **човековој производњи**. Они предмети што се обично зову капитал то су такође створени природом и човековим радом и то често радом свију пређашњих људских колена. Само нека помисли човек колико је људи

радило на природним наукама док су откривени механични закони и створене данашње машине од којих вуку приход само изабрани власници машина! Ето то се зове: само је човеков рад производан. Још је Рикардо казао «вредност предмета равна је количини рада који је потрошен да се тај предмет произведе». Узмимо да једном енглеском раднику треба средњим бројем 3 шилинга (шиллинг 85 кр.) дневно; овај новац представља ону количину производа која је нужна раднику за потрошак; или по економској Рикардовој теорији 3 шилинга представљају вредност оног времена, што је потрошено док су ти предмети произведени. Узмимо да је то време равно 6 сати, т. ј. други радници који су произвели све те предмете употребили су 6 сати док су произвели те предмете. Онда се каже у економици 3 ш. = 6 час. Узмимо сад да тај радник за 6 часова из 10 фунти памука испреде 10 ф. пређе; даће узмимо да су 10 ф. памука израђени радом 20 ч. = 10 ш. и да је за време рада потрошено машине за 2 ш. онда је вредност 10 ф. пређе = 15 ш. = 30 ч. јер је:

10 ф. памука	. . .	= 20 ч. = 10 ш.
потрош. машина	. . .	= 4 ч. = 2 ш.
употребљен рад	. . .	= 6 ч. = 4 ш.
		свега 30 ч. = 15 ш.

Ако дакле радник ради само 6 сати дневно он је зарадио управо колико може да живи

т. ј. 3 ш. Јер 10 ш. он је морао да плати за памук о коме од кога је купио; 2 ш. кошта оправка машине (разуме се, да се израчуна колико се машина поквари да се испреде 10 ф. памука треба знати у напред колико машина може да траје и колико се може за то време на њој испрести), нова вредност што је он придао памуку својим радом износи 3 ш. Ако исти радник ради место 6 ч. 12 ч. онда ће за то време израдити 20 ф. памука = 20 ш., потрошиће на 4 ш. машине и створиће нову вредност својим радом од 6 ш. Ми смо казали да његове дневне потребе износе 3 ш. остаје му дакле 3 ш. и од тога он може да прави капитал. Овако заиста и зарађују капитал мале занације, сељаци и уопште људи који раде на свој рачун. Ако ли исти радник ради не за себе већ за капиталисту онда ова сувишна 3 ш. иду у џеп капиталисти, јер економика учи да капиталиста не плаћа више раднику, но што му је неопходно за живљење — а то је рекли смо 3 ш. Разлика је дакле у оба случаја само у подели производа, а не у производњи; ако овакав капиталиста има 100 оваких радника он ће добијати дневно 300 ш. Разлика дакле између рада што се плаћа раднику и рада што радник ради бадава капиталисти и саставља «производност» капитала или управо добит капиталиста, од које добити иде чест на плаћање «процента» и «ренте» и на увећавање производног капитала. Да би још

очигледније преставили нашу мисао, узмимо да у једном народу има милијун радника и да они раде просеком 10 часова дневно. Узмимо да се сви предмети што се потроше дневно у том народу било у виду црног хлеба или у виду шампањера, пртене кошуље или свиле и кадиве, сељачке чатрље или господске палате и т. д. да се све то може урадити ако цео милијун ради 6 сати дневно; онда све што ураде у остала 4 ч. остаје непотрошено, и то деле капиталисте између себе у виду «процента» ако је ко од кога узajмио, «ренте» ако је ко држао туђу земљу, или прелази у капитал. Сви дакле производе у народном газдинству производе се радом; обрађали се они непосредно на потрошњу или у форме згодне за даљу производњу, т. ј. у капитал — то је све једно. То је теорија производње, са свим по начелима Смитовске школе. Како ће се ови производи поделити? Хоће ли свакоме раднику припасти оно што је зарадио или ће припасти нека чест другоме? — то зависи од друштвеног уређења. У спахиској системи радник на силу мора да даје чест и то већу спахији, попу и влади; у либералној капиталистичној системи он мора да дели са капиталистом по «уговору» по «слободној» конкуренцији, једном речи «законито»; а тако исто по «закону», који одређује капиталиста мора да плаћа влади или као што се модерно говори «држави».

«Цел је државе да брани права личности, да гарантира свакој личности свестрани слободни развитак» тако опредељује цел државе либералне државничке школе. Према овоме требало би пре свега да личност има могућности (а не само пусту «слободу») да развије све своје способности и осим тога да свака личност има право на цео производ свога рада. Либерални државници доиста тврде да њихова «држава» ујамчава и једно и друго, али ми смо видели више како је то истина: 3000 људи, који ништа не раде, добијају више прихода но неколико милијуна радног народа! Цела колена телесних и умних богаљева ничу из радничке класе у Јевропи.

Где је ту ујамчен свестрани развитак сваке личности? где је ту ујамчена цела количина производа сваком раднику? тако питају социјалисте. Либералци не могу ништа да одговоре против очевидних чињеница, али опет остају при своме да ће то све излечити слобода. Но партија социјалиста доказује да је њихов основни принцип погрешан. Држава само ујамчава онај друштвени поредак, **што већ постоји**; она називље оно «правом» «слободом», «општим интересом», што је по мишљењу владајуће партије «право» и «слобода» и што иде у корист тој партији. (У старој Грчкој и Римској држави и највећи филозофи нису налазили да је **неправо** робство, па то је до пре неколико година било и у «слободној» сев. Америци). Треба најпре

уредити такве одношаје у друштву, да свака личност заиста има могућности да развије све своје способности; онда тек има смисла ујамчити јој ту **могућност као право**. После пропасти спахијске системе била је објављена слобода рада и слобода конкуренције; али већ дотле зачела се класа, која је имала богатство у својим рукама. Разуме се кад ко излази у бој оружан пушкама и топовима против непријатеља, који ништа нема до голог трбуха — извесно је напред чија је победа. Нова аристократија ухвативши државну власт употребила је сва народна средства, док је створила оваку грдну прова у у имању између капиталисте и радника, на сад приповеда једнако економску слободу. На то се нарочито позивље социјалистична партија. Све што је створено за потребу човекову: материјални предмети и научне истине — створене су **радом пређашњих људских колена**; што су оне у рукама једне **малобројне** класе, то је дошло од установе и закона, које су људи направили, дакле које људи могу изменити. У будућем друштву треба да сваки човек има **одиста** средства да развије све своје способности: а зато је неопходно пре свега да свака личност буде **одиста** господар свег производа **свога рада**, што толико жели либерална економика. А то се може достићи изменом друштвених одношаја, и зависи од воље целог народа.

Ми смо показали да је основа, на коме социјалистична партија строји своју друштвену зграду, призната науком економском, на коју се позивље и либерална партија. Економија не признаје правичније награде но »равна количина рада за равну количину рада« — »равна услуга за равну услугу«. Ама либерална партија оставља слепом **случају**, да он удешава хоће ли се ова правичност испуњавати или не, док напротив социјалисте доказују, да је **интерес сваке поједине личности**, па доследно и **општи интерес**, да се ова правичност **узајамно ујамчи**. С тога они захтевају, као основу целог друштвеног строја: **организацију рада**.) У данашњој производњи радничка класа

* Код нас се веома мало зна о научној социјалистичној теорији, која се оснива на начелима. У Рошеру, Рау и »Полит. Економији« Ч. Мијатовића говори се само узгред о старим социјалистичним доктринама, које су поникле до 1848 г. Међутим права научна књижевност социјализма тек се од тог доба развила. Ко жели да изучи основно њихов наук могу му препоручити »Das Kapital, oder Kritik der politischen Oekonomie« von K. Marx, Hamburg 1867. I. том а биће свера 4 тома. Затим »Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie« von K. Marlo, Kassel III г. 1852 до 1857 г. »Die Arbeiter-Frage« von E. A. Lange. 1870. Списи Ласала особито: »Bastiat — Schulze — Delitzsch der oekonomische Julian oder Kapital und Arbeit«, даће »Die indirecte Steuer«, »Arbeiter Lesebuch« и др. Међу најбенијалније пице те школе спада Рус Чернишевски. Осим многих чланака политичких, економ-

принуђена је да производи не оно што јој треба, већ оно што захтева она класа људи, која има у власти средства за куповање, т. ј. новац; услед тога у народном газдинству мора цела класа људи да производи предмете раскоши, мора да храни цео легијон слугу и слушкиња, улизица и бадаваџија, који живе као паразити уз вишу класу. Из тога већ истиче да у таком газдинству цео народ мора трпети оскудицу у најнеужнијим стварима; на пр. цела земљоделска класа мора да ради земљу најгрубљим алатима, јер за земљоделске машине нема довољно руку ни капитала; народ нема ваљаних учитеља, који би га научили стварном знању, које би му утростручило снагу итд. Но кад је већ тако стање, да народ мора да се пати и мучи радећи, и кад је у исто време груб и необразован, разуме се да мора чинити више преступа и нападаја на своје суграђане, а виша класа мора да држи већу силу за своју одбрану. Зато мора да се увеличава војска, полиција и у опште чиновничка класа, која гута крв и срч народу. Стајаће војске највеће су зло, што је **неизбежно скопчано** са данашњим друштвеним и државним стројем, већ тим самим што заражује сифилисом

ских и филозофских он је основно исказао свој науку у критици »Политичне Економије« Миља, која критика заузима III и IV том његових списа, што се сада препечатавају у Женеви.

цео народ, као што показују сувремене статистике. Да не говорим о томе колико оне стају јадни народ и колико се радничких руку одузимају од посла? Узалуд либерална партија виче против стајаће војске. Њен је принцип: не **уништавање узрока** што изазивљу зло, већ **заштита грађана** од његових последица, а за заштиту нужна је богме војена сила. Да није 400 хиљада солдата у Француској, на прилику, наоружаних по најновијој моди, сутра би била **револуција социјална**, које се либералци боје као живе ватре.

Требало би веома много простора да подробно покажем разлику између начела либералне и социјалистичне партије. Али ова основна разлика у погледу на производњу у народном газдинству, на поделу производа, на целу друштвеног строја «државе» довољна је да се могу предвидети и остале разлике, које истичу из ових основних разлика. Ја ћу још једном упоредити ове основне разлике: либерална партија сматра као елементе производње: природне силе, рад и капитал, који она сматра као **уштеђен** рад власника капитала; социјалистична партија признаје само два елемента производње: природне силе и рад, а капитал она сматра као **нагомилан туђ** рад, који се услед историчног развитка и сувремених привредних околности за сада у рукама једне класе. Према томе она сматра сувремено **капиталистично**

газдовање као једну фазу развита економског, које је поникло из феудалног газдинства (као што је ово из старог «класичког») и које по закону природног историског развита прелази и прећи ће у други облик. Либерална партија сматра као идеал друштвеног строја, где «сваки за себе» ради и производи и где савршено слободна утакмица одређује колико ће коме од производа припасти; социјалистична партија сматра напротив као неопходан услов за опстанак и развита личности, а тако исто као неопходан услов за праву слободу личности, такву организацију рада (разумевајући ту како «производњу» тако и «мену») где би свака личност била господар целог свог рада. Либерална партија доследно своме принципу сматра као идеал такво друштвено устројство, где се народно представништво («државна власт») не би ни најмање мешала у економске одношаје грађана, дакле да «држава» буде само чувар и бранилац да сваки може радити слободно у тако широким границама, докле — то не може одредити ни један либералац и то је најслабија страна либерализма — докле не забрањују позитивни закони додају социјалисте, кога се начела на пракци и држе либералци, а подразумева се увек да закони само оно забрањују, што је на штету другим личностима. Социјалисте веде напротив, да је народна потреба да се економски одношаји организују

како би у самој ствари свака личност могла бити слободна, и да према томе устројство економских одношаја **народном вољом**, мора бити основа целог друштвеног склопа, и тада дужност «државе» као «чувара» и «браниоца» са свим је од посредне важности.

Из развита економског видели смо какве је резултате произвео либералан принцип. Место слободе он је створио тиранију, која за масу народа није ни мало боља, но што беше феудална система. Тиме се објашњава, што је први наук социјалистичке партије имао крајњих захтевања — «утопија» — и што је с онаком мржњом устао против садањег друштвеног строја. Први принцип бранили су људи, којима данашњи поредак даје у руке све и сва, што је нужно за пријатно и раскошно живљење без икаква труда, а други су изнели радници, којима данашњи поредак одузима све: имање, породице, здравље и сам живот. Морало је скоро доћи до крваве борбе. 1848. г. букнула је револуција у свој средњој Европи, а у Паризу и понегде у Немачкој било је написано на застави «друштвена револуција». Могло се предвидети да ће у тој борби социјализам претрпети поразу. Пре свега он је био укоренен само по великим варошима, где је капиталистично газдинство потпуно развијено и где радник с једне стране заиста осећа свој ропски положај, а с друге стране где је он образованији но у селу. Селаци

још нису осећали тако јако притисак капиталистичког газдинства, а и да су га осећали они су били са свим необразовани, па не би могли да схвате јасно како да се отресе тог стања. Други је тако исто важан узрок, што социјализам тада још није био израђен као **укупна друштвена система**: он је сам био поцепан на разне партије: комунисте (Кабе), социјалисте (С. Симонисте и Фурјеристе), полу-комунисте (Луј-Блан) и мутуалисте (Прудон). Они су се сви саглашавали одричући стари поредак, али ни једна од ових школа није могла да представи наук, који би имао довољно снаге да убеди све партије социјалистичке, а камо ли да убеди друге партије, које су из личног интереса биле против социјализма. Но веома је карактеристичан и поучан одношај између партија друштвених и политичких у Јевропи, који се тада показао најјасније у првој боји. У људском развиту, као и у људским одношајима нема тако оштрих граница, као што их ми одређујемо у нашем причању ради лакшег прегледа или ради јасније карактеристике. Ми смо говорили да је либерални преврат од 1848. г. уништио феудалну систему готово у целој Јевропи; али ни у самој Француској, где је тај преврат био непосредан и најпотпунији, савремена партија још није била сатрвена са свим, и 1848. г. она је још чувала неке остатке, које су у свези са „светом“ като-

личком црквом још имали наде да врате „старо добро време“. Тако исто казали смо да је слободна конкуренција поделила особито варошки свет на класе: „капиталисти“ и „радници“, али и овде није подела са свим потпуна: још је остала средња класа из ситних занација и трговчића, који нису још пали под ударцима капитала. Све те класе јавиле су се на сцену одмах после првог дана револуције. (Ми узимљемо Француску ради примера, но то важи и за Немачку још више).

Историци назадњачке и либералне школе одржали су социјалисте од 1848. године, као да су они хтели да ограбе туђу сопственост и да је поделе међу собом. Међутим чињенице показују веома јасно да су практични предлози свију социјалистичких партија у то време били врло умерени, и да су се применили као што је требало, избегла би се толика крв, која је затим проливена у партијској међусобној борби. Међу свима пројектима да се измени и поправи стање радничке класе у то време на првом месту стајао је пројект Луји-Блана, који је опширно описан у његовој књизи »Организација рада«. По његовом пројекту влада је требала да отвори »народне радионице« народним средствима; те радионице да су удешене и снабдевене свим што је нужно да се предузме посао за који је радионица **опредељена**: у те радионице влада би сакупила раднике, а у

сваку радионицу разуме се примају се само они радници, **који су вични томе послу.** У прво време радионицом управља директор **изабран владом,** а доцније кад се радионица утврди и развије као што ваља, радници **бирају сами управу;** такође у прво време сваком се **плаћа по заслуги,** а један се део заслуге одељује на поправку и усавршавање радионице, неговање болесника, васпитавање деце итд. Доцније по мишљењу Луји-Блана кад би се те радионице развиле свугде, оне би замениле приватну радњу, јер ове не би могле да држе конкуренцију са државом и кад би се цео народ развио и увидео да је начело братске узајамности много корисније у материјалном погледу (разуме се за огромну већину народа) и много узвишеније за човека, по начело »борбе свију против свакога« тада би се уништила капиталистична конкуренција међу људима, која превраћа радника у роба, и тада би се подела производа међу произвођачима делила на основу узвишенијег начела: »Свакоме према његовим потребама«. Но ово је идеална страна Луји-Блановог пројекта. Реална страна његовог предлога била је основана на начелима, која нису била противна у својој језгри начелима економске науке, коју су и саме либералне економисте признавале. Са државничког гледишта овако мешање државе у економске одношаје грађана, ма да је било противно начелима чистог либерализма, оно

се опет примењивало свугде, где то само није било противно класи капиталиста, а још више онде где је ишло у корист капиталиста. Да споменем само кумпаније за прављење железница, које су добијале помоћ и гаранцију државну и делиле милијуне добити. Џ. С. Мил, који није ни социјалиста ни комуниста, већ глава **сувремене буржоазне економије,** бранио је »народне радионице« ују-Блана 1848 г. у енглеским новинама против свију себичних, капиталистичких нападаја. Он је доказивао да те радионице не само да нису ни мало противне начелима **признате** економске и државничке науке, већ да у Енглеској **постоји закон,** који признаје то начело. Он је указао на »закон о порези за сиротињу.« То је закон по коме свака општина у Енглеској мора да **порезом издржава своју сиротињу.** Очеvidно ту држава законом одузимље чест имања имућних људи па је даје неимућним. Само вели Мил предлог је Луји-Блана **много паметнији;** он неће да сиротиња једе за бадава, већ јој народним средствима (порезом коју даје народ) отвара радионице, у којима вредан здрав човек може да заради поштено свој хлеб, и место да се храњењем лењиваца умножава сиротиња, као што бива у Енглеској, по Луји-Блану радом и васпитањем сиротиња би се све више умањавала и напослетку би стала, што по веле, »на своје ноге.« Великом мислиоцу деветнаестог столећа било

је стало само до истине и он је казао истину. Као економиста и државник он је имао у виду интересе целог народа, али капиталистична класа боље је увидела куда шибала предлог Луји-Блана, но велики мислилац, кога се баш нису непосредно тицали интереси капиталиста. Кад се порезом издржава сиротиња то није велика штета за капиталисту, јер пореза пада **свом својом тежином** на радничку класу (ја разумем овде у ширем смислу радничку класу: занације и трговчиће, који **раде** својим капиталом, и сељаке), али кад би се тој сиротињи дала средства народна да она ради на своју руку а не за рачун капиталиста, онда би радник постао свој госа а капиталиста не би имао радничких руку за свој капитал, па би морао сам да ради или да једе своју готовину. Другим речима: предлог Луји-Блана ишао је на то, да не само временом ишчезне подела народа на раднике и капиталисте, већ да је радник у исто време и власник оруђа за рад, т. ј. капиталиста, јер сваки је радник у исто време **члан народа, који кредитира поједине асоцијације без интереса**, а отвара радионице за своје чланове. То су одмах увиделе капиталисте и зато су одмах подигли вику против Луји-Блана и његових »народних радионица«. »Крађа«, »отимање«, »разбојништво« викали су они онако исто као што се код нас даре сада »Видов-дан« (с том разликом што су капиталисте знале зашто вичу

на социјалисте, а »Видов-дан« се даре »по чувењу« као и остале сака-луде). »Привремена републиканска влада« била је знатном већином састављена из људи либералне школе, који су хтели »републику« и »слободу« али нису хтели друштвене реформе, које би учиниле да француски пролетар заиста осети благодет републике и слободе. Француски пролетар, који је гинуо на барикадама док је отерао две краљевске династије (1830 и 1848), хтео је једном да види плодове своје проливане крви. Под утиском првих дана револуције привремена влада решила је била да се заведу »народне радионице«, али управу над тим радионицама поверила је министру »јавних радова« Мара-у најжешћем непријатељу Луји-Блана и његових начела. Овоме опет, који је управо знао шта и како да се ради, одређен је био дворак Луксенбуршки да са једном »комисијом« прави »пројекте« за »социјалне реформе« — другим речима уклонили су га од дела, које се међу тим називало његовим именом. Мара се старао свим средствима да »народне радионице« пропадну што пре и да саму мисао Луји-Блана представи као апсурдну. Он није подизао радионице за поједине занате ручне и фабричне у местима, где би за то били zgodни услови, већ је просто сазивао људе ма каквог заната и без икаквог заната и давао им је **ма какав посао** на рачун државе. Тако су хиљадама људи прекопавали неке

јендеке у околини париској, што никоме није било ни од какве потребе. Једном речи радило се сасвим противно основном принципу Луји-Блана. Нису се оснивале **дружине за производњу**, које би **зарађивале своју плату**, већ су сакупљани људи сваке врсте, па им се давала плата из народне касе за банбадава. Дабогме касе су се морале брзо изцрпети. Општа вика подигла се против Луји-Блана. Узалуд је он протестирао и говорио да су радионице устројене сасвим противно његовим начелима или управо да то нису никакве радионице, већ заводи где се дели милостиња. Клевете су и тада као и вазда имале моћ, да хиљаде и милијоне простих а поштених људи залуде. После 4 месеца срества су била исцрпљена и привремена влада морала је распустити гомилу, коју је хранила за бадава. Што је било још горе, у Париз, који је и онако пун сиротиње, стекла се у то време сиротиња са свију страна Француске на глас да се може живети онако радећи или никако не радећи. Радници видеше превару владе, која им је пре 4 месеца прогласила **»право на рад«**. Они почеше да изјављују гласно своје незадовољство. У народној скупштини, која је била у то време сакупљена у Паризу, било је представника краљевића (Орлеанаца и Бурбонаца), републиканаца — буржоа и републиканаца — доктринара и врло мало представника радника. Прве три партије воледе су ма шта пре, но

социјалну реформу; републиканци праве либералне школе, који су у осталом били у мањини према осталим партијама, са својим узаним погледом нису такође разумевали значење социјалне реформе. Они су једнако сањали о **»слободи«** старог Рима и Атине, где је сваки и сиромас и богат био **»равноправан«** и **»слободан«**, где се шта више сиротиња сматрала као врлина (ма да су многи од републиканаца француских били милијонери) и видели су такође у незадовољству народа устанак **»грубе силе«** против **»права«**. Огромна већина народног представништва реши да је за спасење **»права«**, **»слободе«**, **»поретка«** и **»цивилизације«** нужна — **диктатура**; и она реши да се у Паризу преда диктатура **ђенералу Кавењаку**. Само социјалисте и неколико републиканаца из **»Монтање«** били су против диктатуре. Последњи више из личних симпатија к пролетеријату но из принципа. Већина мишљаше да **картечем** реши друштвено питање, које је поникло **прогресивним развитком човечанства**; које је поникло из **поделе рада**, **развитка светске трговине**, **открића паре и парних машина** и **развитка капиталистичког газдинства**! Крз је потекла по париским улицама; 3 дана био је бој без престанка; раднички устанак био је сатрвен редовном војском и народном гардом, која је састављена из средње и више **буржоазне** класе. Званична извешћа казују да је

изгинуло преко 10.000 људи, а приватна веле да је било и два пут толико, а преко 14.000 осуђени су војним судом и кажњени смрћу, тавницом а већином прогнањем у колоније. Републиканци су мислили да на „јунским барикадама“ сатру социјализам, али они су убили републику после 4 месеца живота, а уједно и своју сопствену партију и то не само у Француској но у целој Европи. После јунске борбе сва нижа класа варошка почела је мрзити и презирати и владу и представништво, које се зове «народно» а које је могло да начини такву касапницу од народа. Више класе опет заплашене друштвеним превратом волеле су да праве савез са краљевцима и клерикалцима и да жртвују републику, само да се спасу од авети «социјализма». Средња класа склањала се на једну или на другу страну према томе, која се подударала боље с њеним интересима. Рогау у својој „Историји Француске“ казује да су нека одељења «народне гарде» (која је као што смо рекли састављена из средње класе) у јунској борби показивала јавно симпатију радницима и зато је Кавенак наредио истрагу.

После 4 месеца републике у Француској је завладала савршена реакција. Радничка класа из мрзости на републиканце давала је гласове бонапартистама, а буржоазни републиканци давали су им из страха. Прави републиканци — либералци остали су у не-

знатној мањини. Нови президент француске републике Луји-Наполеон Бонапарта постао се пре свега да уништи републику у Риму, која тек што беше поникла, а скоро за тим беху подављени народни устанци у целој Европи. 2. Децембра 1851. год. президент републике уништио је и последњу сенку, која је још носила име републике. Војном силом он је разагнао «народно представништво,» које је већином било састављено из присталица монархије. Републиканска мањина покуша последњи пут да подигне народ на устанак против новог цезара, али народ не хтеде. Републиканци с поносом спомињу члана скупштине Бодена, који је погинуо на бранику «за 25 франака», као што је он казао, али заборављају речи француског радника које су изазвале тај одговор. Кад је Боден позвао раднике да бране републику један радник одговори: «зашто да се бијемо? ваљда зато да ви добијете 25 франака дневно!» — толико су имали диурне народни представници. У овим кобним речима радник је изрекао смртну пресуду републиканској партији, која хоће да оснује друштвену зграду на начелима либерализма.

Ја сам се задржао нешто дуже искључиво на револуцији 1848. год. у Француској. Узрок је томе прво: што се ту најоштрије показала разлика између разних партија, које су се почеле образовати од тог доба од како је почела пропадати феудална система; други

је узрок што је републиканска партија ту изгубила мејдан под ударцима два непријатеља са две стране: с једне стране ударили су на њу остаци старог феудализма и клерикализма, што се оличаваху у партијама: «бурбонској,» «орлеанској,» «наполеоновској» и «ултрамонтанској,» а с друге стране ударила је нова партија «социјалиста.» После ове пораза републиканска партија није се могла подићи ни до данас, и шта више данас је слабија но што је била пређе. Трећи је узрок, што се ту најбоље види какве класе у друштву припадају једној или другој партији. У прво време револуције скоро сво грађанство било је за републику, али чим је сиромашнија класа почела тражити друштвене реформе, одмах су богаташи почели викати: «разбојништво» и прешли у логор монархиста. Тако су исто они радили и у првој француској револуцији. Републиканци од 1789. год. помагали су доцније Наполеону I. да обори републику, а још доцније су правили завере да врате опет бурбонску фамилију, коју су сами гилотинирали. 1848. год. капиталисте тако су стрепиле за своје милијуне, да су називале «крађом» и најзаконитија захтевања по тадашњим постојећим законима заступника радничке класе, као што је н. пр. био предлог Прудона. Прудон је захтевао да се «француска банка,» која је имала државну гаранцију, а била у рукама приватних акционара, преобрати

у «народну банку» а акционарима да се исплате потпуно њихове акције. По тачном рачуну Прудона акционари су уложили свега 90 милијуна франака, а међутим добијали су дивиденд, као кад би уложили 400 милијуна, на тај начин у самој ствари банка не даје кредит народу, већ прима кредит од народа и то 310 мил., а овај новац само пролази кроз њене руке у руке оних којима треба кредит. На тај начин неколико акционара добијали су грдну добит без икакве своје заслуге и без својих капитала једино услед закона економских, који су истицали из услова производње и мене целог француског народа. Прудон је говорио да је то монополија, коју треба укинути, па место тога прогласити банку народном а у исто време оборити проценте на капитал, што га позајмљује банци на 1 до 1½% колико да се могу покривати расходи на издржавање банкиног персонала и других банкиних трошкова. Када би банка оборила проценте, тада би се оборили проценти у целој Француској, а то би добро дошло сиромашнијој класи. На то су ћипиле све капиталисте као на отимање и «конфискацију» имања. Капиталисте су захтевале од државе потпуно «немешање у економске одношаје грађана,» другим речима они су хтели потпуну слободу да могу експлоатисати незаштићену сиротињу. Они су брзо увидели да им република није сигуран заштитник такве слободе, јер оставља слободно

поље за протестирање и борбу сиромашнијој класи. Монархија није трпела никакву протестацију са стране народа, и капиталисте су брзо увиделе да је то најбоља влада за њихове џепове, па су прешле на страну монархије и од тог доба су највернији савезници.

Сељаци у свим тим борбама нису примали никаква учешћа. Они су пристајали вазда уз партију, која је била на влади. Друкче није се могло ни очекивати. Сељак принуђен да вечито ради земљу допотопним оруђем није имао никада времена ни главе да дигне а камо ли да мисли о целом државном склопу, који га је баш и приковао за земљу, за вечну сиротињу и вечну глупост. Ако се и научио у школи да чита и пише од тога му није било никакве вајде за овај свет, јер се света црква, у чијим је рукама била «народна просвета», старала вазда да народ не добије ништа у руке за читање осим «библије» и «календара», где се може човек научити хришћанским врлинама: трпљењу, праштању и — ропству.

Као што се види од почетка 19. столећа знатно се изменио одношај партија у најнапреднијим земљама у Јевропи. «Република» био је услик првих бораца за слободу народа. Ти борци беху изашли из тако званог «трећег сталежа» — грађанства — или као што данас зову «буржоазија.» Што се више развијало капиталистичко газдинство, т. ј. што је више ишчезавао средњи сталеж у друш-

тву и што се више образовала новчана аристократија, присталице краљева и царева, пријатељи пензија, масних плата и поклона, великаши црквени, бирократија и уопште пријатељи новаца, који се силом «државне власти» пренаша од сиромашног народа у џепове «избраних», сви ти склопили су се у једну једину партију, која се у осталом у разним земљама зове различито: «легетимна», «конзервативна», «национална» а понегде чак и «демократска» и «прогресивна» (у Шпанији.) Ту партију можемо карактерисати у кратко: она хоће монопол у имању, апсолутизам (без конституције али са маском конституције) у држави и апсолутизам у цркви.

Сасвим противна овој партији је, као што се видело из нашег казивања, партија радничка или као што се она данас зове свугде у Јевропи «социјално — демократска.» Ту партију састављају сви људи, који хоће да живе својим радом, а којима данашњи поредак одузима плодове рада. Уз ову партију стоји цела маса народа, која је сада још несвесна па незна своја права и своје интересе, али са развитком капиталистичког газдинства и апсолутне власти, која је с њим нераздвајно скопчана, маса народа све већма осећа тежину друштвеног и политичког поретка у сувременој «држави» и све више и више ступа у редове социјално — демократске партије.

На застави конзервативне партије (то је чини ми се најудесније име, јер она хоће да «конзервира» данашњи строј) стоји «монархија». На застави социјално-демократској: «социјална-демократска република».

Између ове две партије стоји партија републиканска, преставници чистог либерализма. Она се може рачунати као партија само у Шпанији и Италији, где је још борба управљена против средњовековног деспотизма владе краљевске и поповске. У Француској, Енглеској и Немачкој, најнапреднијим земљама у Јевропи, ова партија постоји само по имену. Њу саставља гомилица на-учењака, који су застали иза сувремене науке — то су вође без војске. У Француској и Немачкој то су ветерани из револуције од 48. год. па и између њих неки најнапреднији прелазе у логор социјално-демократске партије, као што је у последње време учинио знаменити Јакоби у Немачкој. Млађи републиканци у Француској изјављују (искрено или неискрено — неизвесно) да они сматрају политичку форму државе као **срество** за социјалну реформу, коју жели свесна, радничка класа народа, а старији увиђају већином да су њихова начела ближа десној него левој страни, и у лицу Пикара пружају њих 17 руку помирења империјализму. У Енглеској републиканска партија једва се чује да је жива, међу тим социјално демократска броји **организованих** у разним дружинама преко милијуна.

Либерално-републиканска партија (ово је чини ми се за њу најзгодније име, јер она хоће једино либерализмом политичним и економским да задовољи гладни народ) ишчезава постојано. Ми смо показали природне узроке због чега то мора тако да буде. Она брани начела, која не могу да постоје у данашњем друштву. Она хоће класичну слободу у веку «парне машине», у веку где не постоји ropство, у веку где социјалне науке показују законе из којих истиче сиромаштво и раскош, крађе, убиства, проституција и остала зла друштвена, и разбија старе гатке о «судбини» и «божијој вољи». Најочигледнији доказа, да либерално-републиканска партија ишчезава у целој Јевропи а да се социјално-демократска увеличава постојано, дају две организоване међународне дружине «Лига за мир и слободу» и «Интернационална асоцијација раденика.» Прву су дружину основали републиканци, а другу социјал-демократе, обе 1866. год. Од тог доба прва броји једва неколико хиљада чланова а друга, по званичном извешћу на конгресу у Базелу прошле године, бројала је преко два милијуна, а по новијим извештајима биће је сад на близу 3 милијуна (800 хиљада у сев. Америци). И то је још карактеристично, што кад је оснивано друштво «Интернационала» (тако се оно обично називље) двојица су састављали програм и основна начела његова: знаменити републи-

канац Мацинија и комуниста Карл Маркс оба револуционара од 1848 год., (К. Маркс је Немац) и радници примише програм Маркса, о коме ћемо ми опширније говорити. Само споменуемо овај факт да се разуме зашто Мацинија у последње време баца анатему на сувременно колено и на науку. Он поштује своја републиканска начела као какву религију, али је утекло пред њим и он је престао да разуме потребе које крећу сувременно колено и идеје које оно хоће да оствари.

Ми смо показали постанак и узрок сувремене друштвене борбе у Јевропи; такође показали смо партије које су ницале и падале у тој борби. Данас видимо да се све јасније одељују две сасвим противне партије а остале побочне или ишчезавају или се сливају с једном или другом од ове две. Остаје нам да кажемо какав је положај ових двеју партија данас и шта може бити од њих у најскоријем времену.

О конзервативној партији немамо много да говоримо. Њена су начела извесна и из свакидање практике и из огромне масе учених списа и новина, што данас пуне Јевропу. Њена се начела проповедају у свим школама са свију катедара државничких и економских наука.

Опет понављам: ја под конзервативном партијом разумем све нијансе разних партија, које хоће да одрже монопол имања и власти.

Такве су партије све, почињући од «великоруске» која брани «самодержавије» Императора у Русији, до «либералне» у Швајцарској, која хоће да одржи монополију богаташке партије.*) Јер у главном ове све партије се слажу и вазда до сад долазиле су у судар са правом републиканском и социјално-демократском партијом; оне су се држале уједно. Што се тиче њеног положаја такође је извесно да она влада данас у Јевропи. Њена снага не лежи само у гомили богаташа, акционара жељезничких и играча на берзи, кредитора државних и лиферанта дворских и државних, у аристократији, солдатурама и осталој ђурунџији која живи на туђ рачун, већ поглавито у глупој необразованој маси сељака. Ова маса задављена јоште сиротињом и сујеверјем, застрашена полицијом и поповштином, сноси главни терет у крви и новцу и даје сретства партији која влада да силом одржава у покорности цео народ.

О социјално-демократској партији могамо опширније да кажемо јер је она у опште нова у Јевропи па њена начела нису тако позната као што су позната начела прве партије; а често њени противници на-

*) У целој Швајцарској готово је једини кантон цуришки у првом смислу републикански и то од прошле године, пошто је «демократска» партија одржала победу над «либералном» и донела нове уставе.

мерно изврћу њена начела и њену политику. Њена начела најбоље су формулирана на конгресима «Интернационала» у Брислу и Базелу 1868. г. и одатле ми узимамо њена основна начела и њену програму. Пре свега и овде је дошао одношај рада и капитала што саставља центар око кога се окреће сва политична и друштвена борба. Интернационал признаје као научну истину да се сви предмети који намирују људске потребе производе природом и човековим радом, дакле он признаје да је била историјска **ужност** те су поједини људи завлађивали природним изворима за производњу т. ј. што је човек установио **приватну сопственост** особито на земљу без чега не би се могла развити култура. Тако исто била је историјска **ужност** што је човек у почетку завлађивао не само радом већ и личношћу другог човека, јер тек пошто се оделила једна класа људи, која није морала да ради физичким радом, могао се започети **умни** развитак човека. Без физичког одмора не може бити **умнога** рада; ропство је избављало у класичном свету атинске и римске грађане од грубог рада и они су могли да се уче цивилизацији. Без ропства као и без приватне сопствености не би било цивилизације. Ропство је ишчезло течајем цивилизације и замењено потчињеношћу у време спајања; ова форма ропства замењена је «слободним» најамништвом у данашње време, које је ство-

рило **пролетаријат**, последњу форму слободног ропства које треба да престане. Такав је исто историјски развитак који је створио приватну сопственост, учинио те она данас ишчезава из милијуна руку и прелази све више и више у руке незнатне мањине, која влада грдним ботатством. Данас један Ротшилд влада јевропском индустријом и трговином а у многим и судбом читавих народа. Али да оставимо тако крупне богаташе, ми смо показали цифрама како у Француској и Енглеској постојано ишчезава средња класа т. ј. класа која ради својим капиталом и како се постојано народ дели на капиталисте и наднарице.

Такође смо показали да земља постојано ишчезава из руку сељака и прелази у руке капиталиста, који су једини кадри да примену сва механична и хемијска открића у агрономији, која неизмерно увећавају производност земљишта и која се могу примењивати само на **великом** газдинству с **великим** капиталом, а ни једног ни другог нема у малог газде сељака. А како се техника постојано развија и примењује у свим гранама индустрије и земљорадње то је очевидно да ће велике капиталисте и у будуће заватати све већи и већи део народне имовине и превраћати остали народ у гомилу наднарица — бескућника. Међутим за опширне потребе образованог народа нужно је **велико** газдинство и у индустрији и у земљорадњи, јер

без тога не би се могла применити научна усавршавања и олакшавања човековог рада, — дакле не би се ни могло толико производити колико треба образованом народу. Дакле стоји тврдо да велико газдинство свугде сатири у слободној конкуренцији мало газдинство а тако исто да је велико газдинство и **напредак** за човечанство. Велико газдинство и пролетаријат дакле варварство; мало газдинство и сиромаштво — опет варварство — има ли што треће? С друге стране политична економија учи да је за производњу најкорисније да је радник у исто време и владалац оруђа за производњу т. ј. да није најамник већ свој госа. Дакле **велико газдинство и радник сопствени госа** — ето шта захтева економска наука у име напретка. Очигледно да се та два услова могу испунити само у том случају **ако оруђа за рад у најопширнијем смислу те речи, дакле фабрике, машине и земље за агрикултуру постану колективна, заједничка — сопственост**. То је и прогласио конгрес Интернационала. Ово је начело — **цељ** коју ваља достигнути. Како ће се то достићи то зависи од месних околности. У Енглеској на пр. где сопственост на земљу имају неколико хиљада породица. Џ. С. Миљ, још пре неколико година учинио је предлог у парламенту, да влада откупи земљу од приватних владалаца и да је даје под аренду **радничким**

асоцијацијама.^{*)} У Француској, Немачкој Белгији и другим земљама где је земља још већином у рукама сељака мора се ићи другим путем и тако социјално-демократска партија проповеда **пут слободних сељачких асоцијација**; ово је само почетак, додније кад асоцијације увиде своју узајамну корист оне ће се све већма увеличати и свезивати једна с другом. Оваке сељачке асоцијације почињу да се оснивају у Белигији и Француској. Недавно близу Лијона саставили су такву асоцијацију 7000 сељака. О асоцијацијама земљоделским и индустријалним, особито о њиховом практичном устројству, ја овде не могу опширније говорити, а другом приликом говорићу о њима оделито. Ја сам ово само споменуо ради објашњења принципа Интернационала.

Даље Интернационал изриче да народ својом вољом може да уређује све своје одношаје политичне, грађанске и економске. Кад капиталисте плаћају једном Наполеону 40 милијуна франака годишње, кад изтржавају неколико стотина хиљада бадавација,

^{*)} Откуп се може извршити на разне начине. У Русији је влада такође откупила земљу од спахија. Тако су сељаци обавезани да у име откупа плаћају влади у течају 49 година извесну суму, а влада опет исплаћује спахијама. Него је влада грдно преварила сељаке јер им је таку цену откупа наметнула, да је не могу да исплате већ се презадужују и пропадају.

који се ране само зато да туку народ, кад се троше милијуни, стотине милијуна и милијарде на разне ратове, којима се иде само на то, да се народ завара ратном славом да не мисли о својој невољи, — кад се све то троши што је **зарађено радничком** руком, онда то није «комунизам», «грабљење.» «разбојништво.» Да богме да је то веома добро за капиталисте. Они су лифегранти за двор и за војску; они у случају рата дају новаца «држави» на зајам и вуку грдне проценте из џепа народног. Ама радници веле: «ми признајемо ваш принцип. Ви сте сада у власти па све народно благо употребљујете на своју корист и за одржање свога господства. И ми кад будемо у власти хоћемо то исто, само што је та разлика између нас и вас, што смо ми **цео народ**, јер ни један бадавација нема права да се зове члан народа. Сваки члан народа мора бити радник, **мора заслуживати што ужива**. Ми ћемо дакле сва народна средства употребити у корист оних људи који заслужују оно што уживају, а то је **цео народ**».

Даље Интернационал проглашује да се сва деца васпитавају на рачун целог народа (васпитање је обавезно) и то не само да се учи читати и писати већ да се савршено образују за **образоване раднике** до 16 или 18 година.

Јасно је из овога што сам укратко казао из решења Интернационала, да је ово пар-

тија која хоће да уреди друштво на новим научним начелима. Она хоће у главном да се народ организује као друштво радника (у најопширнијем смислу те речи), они хоће да сваки члан народа живи **својим сопственим радом** а не на рачун другог, а у исто време **цео народ ујамчи сваком** своме члану **образовање и оруђе за рад** без чега је немогуће развитак свију способности човека о чему су проповедали либералци. У исто време социјалне демократе неограничавају ничију слободу ни у избору рада (на против дају му **најопширнији избор**) ни у уживању онога што је зарадио. Ту се слажу са свим са економистима старе школе.

Социална-демократска партија одбацила је све што је утопично из пређашњих сличних доктрина. Она је поставила **цел** која се може достићи. У политици т. ј. у животу човек не може тражити оно што је апсолутно најбоље већ што је **могуће најбоље**. Она не вели да је ово најсавршеније друштво, које се може достићи већ да је то историјска — прелазна форма, као што је била стара класично-ропска форма као што је била феудална, као што је данас капиталистична. Ми не можемо догледати нашим умом у каквим ће још облицима живети људска колена што ће доћи за нама после хиљаду или две хиљаде година.

Што се тиче политике коју води социјално-демократска партија у Јевропи, она је такође најјасније изречена у самом устројству Интернационала. С једне стране она покрива сав образовани свет својим многобројним дружинама, које ничу постојано све нове и нове. У њима се васпитавају чланови за нов друштвени поредак. С друге стране они се организују као сила која ће, чим се осети да је довољно снажна, ступити у одсудан бој са капиталом који влада. И у овој организацији они имају своју унутарњу и спољну политику. Унутра они недозвољавају неприправан устанак или револуцију (тако је у Француској «Марсељеза» постојано саветовала озлојеђен народ да не прави револуцију) а у исто време агитирају постојано да радничка класа отказује рад капиталисти и да тражи повишицу плате. Капиталиста одмах тражи заштиту у владе и разуме се налази је. Војска и полиција бајонетима и куршумима убеђују народ да сувремена влада постоји само зато да штити експлоатацију рада од капитала. Оваки судари радника и војске у последње време постојано се понављају у Француској и Енглеској, Белгији и Швајцарској. Социјално-демократска партија ради да се народ сам чињеницама убеди да је сувремена политички напредак нераздвајно свезан с економским, и да су оба за радника једнаки непријатељи.

С поља социјалне демократе раде да убеде све народе да радничка класа народа т. ј. народ у правом смислу нема **нигде** никаквих противних интереса; да сви ратови међу народима иду у корист оне мањине, која господује а ништа не ради, и према томе да су сви народи солидарни против те мањине.

У Француској социјално-демократска партија тако је силна да ево већ две године сва сила Наполеонова бори се за самоодржање и код све његове муке снага социјал-демократе расте једнако. У Енглеској је тако исто; у Немачкој је она нешто слабија али се развија веома брзо и сад број чланова Интернационале у Немачкој износи до 200.000. Сваким даном она расте све више и вата корена све дубље у народу особито што ужасава конзервативце продира и у сељачку класу народа.

У колико сам могао старао сам се да покажем велику борбу, која се данас бије у Јевропи. Ја сам се старао да покажем да то није производ појединих агитација већ је продужење велике, крваве трагедије која се започела на свршетку прошлог столећа. То су два света који се бију; два начела која желе да руководе човечанство. Које ће начело победити? Сваки који свађа прогресивни развитак човечанства сватиће да је победа без сваке сумње на страни начела које је израз човечанског напретка. **Хоће**

ли борба бити дугачка или кратка? То се не може знати у напред. Али без сваке сумње биће крвава, јер партија која господује неће олако упустити из руке своје господство. Бар то до сада није радила ни једна партија која је била на влади. „Сила је, вели К. Маркс, бабица која ослобођава стара друштва од порођаја, кад су се у њима зачала нова друштва“. У осталом и ту је могућ напредак — могу се још и господа опаметити.

Гр. б.
38523

О Д Б О Р

ЗА ИЗДАВАЊЕ ЦЕЛ. ДЕЛА СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник: Настас Петровић, философ.
Потпредседник: Димитрије Барбуловић, прав.
Благајник: Живан Михаиловић, философ.
Деловођа: Урош Ломовић, правник.

Чланови Одбора:

Аца Милинковић, техничар.
Богдан Јанковић, философ.
Јаков М. Продановић, философ.
Јосиф Јанушевић, правник.
Миливоје Савић, правник.
Милорад Митровић, правник.
Милош Станејевић, правник.
